

DERLEME / REVIEW

Sosyal Politikaların Finansallaşması Bağlamında Hanehalkı Borçluluğu

Household Indebtedness in the Context of the Financialization of Social Policies

Başak Işıl ALPAR¹

Öz

Neoliberalizm ve küreselleşmeyle birlikte hız kazanan ve kapsayıcılık alanını genişleten finansallaşma sürecinde finansal kurumlar ve bankalar, devletler ve şirketlerden sonra hanehalkı borçluluğu üzerinden kendilerine yeni bir kazanç kapısı açmıştır. Bu durum zihniyet yapısı bakımından doğa felsefesinden bilim devrimine geçişte ortaya çıkan kontrol etme isteğinin ve kapitalizmin teorik temellerine bürünerek toplum ve insanlık ile örtüşmeyen bir iktisat anlayışının gelişmesi ile ilgilidir. Bu bağlamda niceliğe ve niteliğe yönelik finansallaşma stratejileri neredeyse her gelir grubundan insanı kapsar hale gelmiştir. Nitekim finansallaşmanın hanehalkı borçluluğu üzerinden hedefine aldığı bazı bireyler, aynı zamanda sosyal politikaların varlık amacı olan bireylerden başkası değildir. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı hanehalkı borçluluğu üzerinden kazanç sağlayan finansal yapının sosyal politikalar üzerindeki etkilerini ve hanehalklarına yönelik olarak geliştirilen borçlandırma stratejilerini incelemektir. Literatür taraması neticesinde refah devletlerinin yerini borç refahı devletlerinin, sosyal içermenin yerini finansal içermenin aldığı ve bu durumun sosyal politikaların finansallaşması şeklinde yorumlandığı görülmektedir. Finansallaşma ve finansal yeniden yapılanma kapsamında geliştirilen borçlandırma stratejileri, piyasa iktidarına güç kazandırırken aynı zamanda sosyal devleti güçten düşürmektedir. Ayrıca sosyal devletlerin refah temininde eksiklerle karşılaşan hanehalklarının temel gereksinimlerini finanse etmek için bireysel kredilere başvurması; borçlu bir toplum yapısı meydana getirmektedir.

Anahtar kelimeler: Sosyal politikalar, Borçlandırma stratejileri, Hanehalkı borçluluğu

JEL Sınıflaması: A12, F65, H53, G51, D14

ABSTRACT

Following governments and corporations, financial institutions and banks opened a new path for themselves through household indebtedness during the financialization process, which accelerated with neoliberalism and globalization and expanded the scope of inclusiveness. Regarding this mentality, this situation is related to the desire for control that emerged during the transition from

DOI: 10.26650/ISTJCON2022-1122890

¹Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: B.I.A. 0000-0003-2624-7434

Sorumlu Yazar/Corresponding author:

Başak Işıl ALPAR,
İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: basakalpar@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 13.04.2022

Kabul/Accepted: 01.06.2022

Atf/Citation: Alpar, B.I. (2022). Sosyal politikaların finansallaşması bağlamında hanehalkı borçluluğu. *İstanbul İktisat Dergisi - Istanbul Journal of Economics*, 72(1), 1-38. <https://doi.org/10.26650/ISTJCON2022-1122890>

natural philosophy to the scientific revolution. It is also related to developing an economic mentality that does not overlap with society and humanity by embracing capitalism's theoretical foundations. In this context, quantitative and qualitative financialization strategies have emerged to cover people from almost every income group. Some of the people who are targeted by financialization through household indebtedness are also the people for whom these social policies exist. Therefore, this study aims to examine the transformative effect of the financial structure that provides income through household indebtedness on social policies and lending strategies developed for households. Result of the literature review

reveals that welfare states and social inclusion are replaced by debtfare states and financial inclusion, respectively. Moreover, this situation is interpreted as the financialization of social policies. Financialization and lending strategies developed as part of financial restructuring strengthen market power while weakening the social state. Furthermore, households facing deficiencies in social state welfare provision and seeking individual loans to meet their basic needs constitute an indebted society.

Keywords: Social policies, Lending strategies, Household indebtedness

JEL Classification: A12, F65, H53, G51, D14

EXTENDED ABSTRACT

Individuals, households, states, and businesses are concerned about the phenomenon of debt or indebtedness. Although indebtedness is not a new notion, it needs to be reinterpreted from time to time. Governments use loans to invest or implement policies; companies, to increase earnings or expand production capacity; and individuals, primarily to consume. However, in comparison to other units, household economic power is quite limited. Changes in mentality and system are at work in this situation. The scientific revolution's shift in mentality from "recognition/definition" to "control" has reproduced its financial equivalent in the form of debt supervision. Moreover, the change in economic mentality, which does not correspond with human reality, loses the meaning of balance and savings, and emphasizes consumption, has also caused the phenomenon of indebtedness to rise alongside neoliberalism, globalization, and financialization processes.

The financial sector has shifted its focus to households and begun a restructuring process based on new lending strategies. These strategies can be classified into quantitative and qualitative. Under the banner of "financial inclusion," quantitative strategies are designed to cover all possible population groups, from rich to poor. However, we cannot claim that this inclusiveness is achieved for a social reason. The rich and working classes have put forward a value for the financial sector because of the guarantee they provide to the system in loan repayment. Meanwhile, the poor individuals have put forward a value

because of the fractional reserve system and debt-based monetary system, which makes it profitable with each new customer. Furthermore, qualitative strategies have been developed to include individuals who are distant from debt for various reasons or certain population segments. Some of these strategies are ethical banking for socially responsible individuals, gender equality for women, and private pensions promising a better life for the elderly. With the restructuring of financial institutions, the traditional forms of borrowing, referred to as "informal" by the financial system, have been replaced by "formal" (bank credits). However, loans imposed a financial burden on individuals and households due to interest payments.

As financialization has increased, some issues in the field of social policies have begun to emerge. Although credit policies strengthened the market power, they also weakened social policies by utilizing economic and non-economic factors (e.g., unpaid household labor and public services), particularly in labor force reproduction. Funds from households and the government began to flow into the private capital sector. Moreover, employee wages and salaries fed the financial system's earnings due to insufficient income, whereas the inadequacy of pensions due to social security reforms fed the insurance companies through private pension funds. Therefore, the inadequacy of real wages puts financialization pressure on social policies. In other words, the need to feed the deficit created by individual incomes transferred to financial channels via indebtedness causes social policies to become financial system instruments and lose power.

Individuals are forced to borrow when the limited increase in real wages is combined with the inadequacy of public services. Although the social aspect of citizenship has weakened, its financial aspect has emerged. Furthermore, welfare states are now paradoxically known as "debtfare states." The function of social policies has also been raised in this context. Based on a literature review, this study aims to examine the quantitative and qualitative lending strategies of financial institutions and banks that profit from household indebtedness, and their transformative effect on social policies.

It has been demonstrated that capitalists will not close the ledger as long as the financial system is fed by household debt. Financialization will continue to set the agenda for the functions of social policies that have been taken over. Moreover,

we can argue that preventing the debt cycle through debt restructuring should be one of the primary goals of social welfare states. Furthermore, additional social and economic safeguards should be put in place to prevent predatory financial inclusion based on age, gender, and other disadvantages. In summary, the principle of “first do no harm” (primum non nocere) in medical sciences should also be applied to the social sciences.

1. Giriş

Borç olgusu, günümüzde devletler ve şirketler kadar bireyleri ve hanehalklarını da yakından ilgilendiren bir konu haline gelmiştir. Bu durumun arka planında zihniyet ve sistemdeki değişimler yer almaktadır. Bilim devriminin kontrol etme anlayışı, finansal alanda karşılığını borçlandırma üzerinden denetim şeklinde yeniden üretmiştir. Denge ve tasarruf anlamlarını yitirip tüketimi ön plana çıkaran iktisat anlayışındaki değişim de neoliberalizm, küreselleşme ve finansallaşma süreçleri ile birlikte borçluluk olgusunun yükselmesine sebep olmuştur.

Finans sektörü kazanç beklentisi ile yüzünü hanehalklarına çevirmiş; niceliğe ve niteliğe yönelik borçlandırma stratejileri vasıtasıyla yeni bir sürece girmiştir. Bu stratejiler “finansal içirme” adı altında yüksek gelirlilerden düşük gelirlilere kadar imkân dâhilindeki pek çok nüfus grubunu kapsayacak biçimde tasarlanmıştır. Ayrıca sosyal sorumluluk sahibi ya da kredilere mesafeli kesimlerin de finansal sisteme çekilmesi için niteliğe yönelik stratejiler oluşturulmuştur. Bankacılık ve finans sektörünün borçlandırma stratejileri sosyal politikaların hizmet alanı içinde kalan bazı dezavantajlı bireyleri de içermeye başlamıştır.

Finansal sistemin “kayıt dışı” olarak adlandırdığı geleneksel borçlanma biçimleri, finansallaşma ve finansal kurumların kendilerini yeniden yapılandırmaları ile birlikte yerini kredi kullanımına bırakmıştır. Krediler ise faiz ödemeleri sebebiyle bireylerin ve hanehalklarının üzerinde bir yük oluşturmuştur. Örneğin, Türkiye’de “konut alımı ve konut masrafları dışında taksit ödemeleri veya borçları olanların oranı” nüfusun yaklaşık olarak beşte üçüne yaklaşmıştır (TÜİK, 2020a) ve bazı bireyler için ağır bir mali yükümlülük haline gelmiştir. Keza hanehalkı borçluluğu diğer pek çok ülkede de gündem teşkil etmektedir. Dolayısıyla artık borçlu insan profilleri ve borçlandırılmış bir toplum yapısı söz konusudur.

Finansallaşmanın emek ve emek geliri üzerindeki denetiminin artmasıyla sosyal politika alanına yönelik bazı sorunlar gündeme gelmeye başlamıştır. Piyasa iktidarını güçlendiren kredi politikaları, sosyal politikaların ilgi alanına giren kesimi genişleterek ve işgücünün yeniden üretimindeki iktisadi ve (ücretsiz hane içi emek ve kamusal

hizmetler gibi) iktisadi olmayan unsurlar vasıtasıyla sosyal politikaları zayıflatmıştır. Hanehalkı ve devlet tedarikleri özel sermaye kesimine doğru akmaya başlamıştır. Bir yandan gelirin tüketime yetmemesi sebebiyle çalışanların ücret ve maaşları finansal sistemin kazancını beslerken, diğer yandan sosyal güvenlik reformları ile emekli maaşlarının yetersiz kalması bireysel emeklilik fonları üzerinden sigorta şirketlerini beslemiştir. Dolayısıyla reel ücret artışlarının ve kamusal hizmetlerin yetersiz kalması, finansallaşmanın sosyal politikalar üzerindeki baskısını artırmıştır. Diğer bir ifade ile borçlanma yoluyla finansal kanallara aktarılan bireysel gelirlerin oluşturduğu açığın sosyal politikalarla beslenme ihtiyacı, sosyal politikaları finansal sistemin bir aracı haline getirip güç kaybetmesine neden olmaktadır. Sermaye sürekliliğinin çalışma hayatı ve insan sermayesi üzerinden sağlanması, özellikle orta ve düşük gelirli aileler için kredilere yönelik bağımlılığı artırmıştır.

İlgili açıklamalar ışığında bu çalışmanın amacı, hanehalkı borçluluğu üzerinden kazanç sağlayan bankaların ve finansal kuruluşların borçlandırma stratejilerini ve sosyal politikalar üzerindeki dönüştürücü etkisini incelemektir. Literatür taramasına dayanan çalışmada, zihniyet ve sistemdeki değişimler finansallaşma ve sosyal politikaların finansallaşması çerçevesinde ele alınacaktır. Söz konusu değişimin bireyler üzerindeki etkisi ise hanehalkı borçluluğu çerçevesinde değerlendirilecektir. Nitekim zihniyetteki değişimin sistemi ve o sistem içinde yaşayan insanları nasıl ve ne yönde dönüştürdüğü önem arz etmektedir. Bu bağlamda kendine yeni kazanç kapıları açma çabasında olan finansal sistemin “finansal içerme” adı altında ve borçlandırma stratejileri vasıtasıyla yoksulları ve hâlihazırda müşterisi olmayan kişileri sistemin içine çekmesinin piyasa iktidarı ve sosyal devlet üzerindeki etkileri ele alınacaktır. Diğer yandan sosyal devletlerin refah teminindeki eksikliklerin hanehalklarının borçluluğu üzerindeki etkileri incelenecektir.

2. Zihniyetteki Değişim: Mantığa Büründürme ve Aklın Sınırları

İktisadi bağlamda temel olarak üretim ve tüketim boyutlarıyla ele alınan insanın günümüzde özellikle tüketimle ilgili bir diğer boyutu borçlanma olmuştur. Nitekim sosyo-ekonomik yapının temel göstergeleri olan gelir dağılımı, yoksulluk, işsizlik ve

borçlanma konuları bütünleşik bir yapı sunmaktadır. Konunun kökeninde "zihniyet", "sistem" ve "insanı" kapsayan bazı kırılmalar ve yapı değişiklikleri mevcuttur. Bu üç unsur birbiri ile iç içe geçmiş durumda olup, birindeki aksaklık ya da değişim diğerlerine de yansımaktadır. Konunun kökeninde yer alan ve sistem ile insanı etkileyen zihniyet değişikliklerini iki temel süreç üzerinden yorumlamak mümkündür. Bunlardan ilki bilim devrimi, ikincisi ise iktisadi anlayıştaki değişimdir.

Zihniyet değişikliklerinden ilki, erken modern dönemlere atıfla doğa felsefesinin "*tanıma, tanımlama*" odaklı yaklaşımından, bilim devriminin "*kontrol*" odaklı yaklaşımına geçiştir (Henry, 2011). Bu yaklaşım değişikliği sonraki dönemlerde ortaya çıkan pek çok sosyo-ekonomik olgunun kökeninde yer almaktadır. Nitekim günümüzde bireyleri hem emekleri hem de boş zamanları üzerinden "*kontrol etme*" araçlarından biri "borç" ilişkileri veya borçlandırma stratejileri olmuştur. Kontrol etme ilişkisini Foucault ve Deleuze'ün kavramları üzerinden incelemek mümkündür. Foucault'nun disiplin toplumları hapishane, hastane, fabrika ve okullar gibi "*kapatılma alanları*" çerçevesinde tanımlanmaktadır. Bu alanlar ise hanehalklarını ve bireyleri toplumsal gücün kitle bileşenleri olarak şekillendirmektedirler. Deleuze, Foucault'nun "*disiplin toplumu*"nu bir dizi kışkırtıcılık ve zıtlık üzerinden açıklayarak "*denetim toplumu*" olarak adlandırmaktadır. Esasen bu durum tarihsel bir kaymaya da işaret etmektedir. Bu bağlamda disiplin kalıba sokarken, denetim değiştirmektedir; disiplin yoğunlaşırken denetim yayılmaktadır. Yine benzer şekilde disiplin toplumlarındaki kapatılma teknikleri, denetim toplumlarında değişim geçirerek anlık iletişim ve sürekli gözetime bürünmektedir. Zira disiplin, bireysel kimlik ve ilişkileri düzeltmek için bürokratik rakamları ve kişisel imzaları kullanmaktadır. Ancak denetim, şifreli kartları ve elektronik etiketleri kullanarak alışkanlık ve güvenlik ağı meydana getirmektedir. Dolayısıyla Deleuze insanın artık kapatılmış değil borçlandırılmış olduğunu vurgulamaktadır (Dienst, 2015, s. 133-135). Borçlanmayla birlikte özellikle yoksul haneler; borçların ödenmesi için nefes alınan, giderlerden kısılan, gelecek nesillerin beşeri sermaye yatırımlarından eksiltelen, ertesi gün yeniden üretim için hazırlanan bir *hapis*"*haneye*" dönüşmüştür. Ancak borçlu hanehalklarının mahkûmiyeti, suçluların mahkûmiyeti gibi mekânsal değil zamansal bir mahkûmiyettir.

Temel zihniyet değişikliklerinden ikincisi, bilim devrimine paralel olarak 17. yüzyılda Descartes'in Kartezyen Devrimi ile birlikte madde ve ruh arasında mutlak bir düalizmin doğmasıdır. Bu süreç, sekülerleştirici bilim ile desteklenmiştir (El-Attâs, 2016, s. 60). Dolayısıyla insanı madde boyutuna indirgediği için (Bilen, 2018, s. 187) insanlık ile örtüşmeyen, ahlâk ilminden ayrılan ve kapitalizmin teorik temellerine (diğer bir ifade ile lâ ahlâki, a-moral bir yapıya) bürünen iktisat anlayışı ortaya çıkmıştır. İktisat; denge, tutumlu olma ve tasarrufu içeren kelime anlamlarını yitirmekle kalmamış; Keynes sonrasında bir tüketim ilmi olma yolunda ilerlemiştir. Modern kapitalizmde kalkınma ahlâk ve erdeme, ahlâk ve erdem ise özellikle tüketiciyi koruma gibi kurallara bağlanmıştır (Tabakoğlu, 2018, s. 30-31). Finansal liberalizmde ise ahlâkiliğin ölçütü borcun geri ödenmesine indirgenmiştir (Lazzarato, 2015, s. 40-54).

Söz konusu iktisadi anlayış pek çok eleştiriye konu olmuştur. Sen, Galbraith, Kaplan ve daha pek çok isim iktisadın insancillaştırılması için gayret göstermiş ve rasyonelliği merkeze alan iktisat anlayışını eleştirmiştir. Sen'e göre iktisadın uzun bir süreç boyunca etiğin altında filizlenmiş olmasına karşın modern iktisadın bilinçli bir biçimde etik dışı bir nitelik taşıması ciddi bir tezat oluşturmaktadır. Nitekim iktisat etikten uzaklaştıkça refah iktisadi giderek yoksullaşmıştır (Sen, 2003, s. 14-68). Galbraith, iktisadi sistemin bir makineye benzetilerek tanımlanmasından rahatsızlık duymaktadır. Aynı zamanda haz ve acı hesabı yapan insan profilinin klasik iktisatçılar tarafından kabul edilmesini de gerçek ile örtüştürememektedir. Nitekim maddi çıkarların ön planda olması insanın önemini kaybetmesi ile sonuçlanmaktadır. Galbraith'e göre söz konusu zihniyet kullandığı yanlış ruhbilim anlayışı ve insan dünyasının kaynağına inememesi sebebiyle eleştiriye açıktır (Yılmaz, 2009, s. 119-120). Nitekim iktisadın gerçek insanların gerçek yaşamlarıyla ilgilenen bir bilim olması gerektiği düşünülmektedir (Sen, 2003, s. 13). Bu bağlamda iktisat bilimi, insan ve toplumdan bağımsız teorileri (Atamtürk, Demiröz ve Kaymakçı, 2021, s. vi) sebebiyle sık sık eleştirilere konu olmaktadır. Kapitalist süreçler ile desteklenen zihniyetin ürünü olan apolitik amoral ve ahistorik yani politika, ahlâk ve tarih dışı nitelikleri ile varlık gösteren "rasyonel insan" (Atamtürk ve ark., 2021, s. 25), Kaplan'ın (2014) vurguladığı gibi ekonomik hayatında pek çok sorunlarla karşılaşmaktadır. Bu bağlamda öncelikle insanın rasyonel değil sınırlı

rasyonel olduğunun kabul edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Tüm kararlarını aklına dayanarak veren rasyonel insan, aklının yanında duyguları ile harekete ettiğinde sınırlı rasyonel insana, bu unsurların yanına ahlâkı eklediğinde ise bütüncül insana dönüşecektir (Kaplan, 2014). Nitekim Rönesans ve aydınlanma çerçevesinde başkalarının yardımına ve aklına muhtaç olmaktan çıkıp “akıl baliğ” olan Batı’nın (El-Attâs, 2016, s. 61) akıl bıçağıyla böldüğü her parçanın bütüncül bakış açısıyla birleştirilmesi iktisat bilimi için de elzem olmuştur.

Bir yanda liberal zihniyetin uygulamadaki karşılığı olan kapitalist sistem işlerken, diğer yanda ise Sanayi Devriminin olumsuz sonuçlarına çözüm getirme çabası içinde (Çetin, 2017, s. 10), önce eylemsel düzeyde işçi sınıfı hareketleri, daha sonra ise düşünsel düzeyde sosyal politika yaklaşımları meydana gelmiştir (Güven, 2001, s. 50). Günümüzde ise dünya ekonomisini tanımlayan ve birlikte işleyen üç temel süreç; neoliberalizm, küreselleşme ve finansallaşma olmuştur (Epstein, 2005, s. 3). Ancak zaman içinde neoliberalizm, küreselleşme ve finansallaşma süreçlerinin hız kazanması ve zeminlerindeki genişleme, sosyal politikaların zeminini daraltmış ve kısmen anlamını kaybetmesine yol açmıştır. Özellikle finansallaşma üzerinden hareket kabiliyeti geliştiren bu değişimin sosyal politikaların yollarını kestiği noktada yer alan unsur ise bireyler ve hanehalkları olmuştur. Söz konusu süreçleri sistemdeki değişimler üzerinden incelemek gerekmektedir.

3. Sistemdeki Değişim: Finansallaşma ve Sosyal Politikaların Finansallaşması

Finansallaşma, kredi ve borç gibi konuların sosyal bilimler açısından bir sorun alanı olarak tanımlanması özellikle 2008 krizi sonrasında konuya yönelen ilgi ile gerçekleşmiştir (Karakaya, 2021, s. 6). Örneğin Türkiye’de kalkınma için tüketici tasarruflarına duyulan ihtiyaç, sıcak para hareketlerine paralel olarak (Yumuşak, 2018, s. 371) zamanla değişim göstermiştir. Nitekim tüketici kredileri hem yaygınlaşmış hem de hacmi artmıştır. Dolayısıyla hanehalklarının tasarruf ve kredi arasındaki ilişkisi tam tersi yönde değişmiştir. Hanehalklarının tasarruflarını toplayan finansal kuruluşlar hanehalklarına kredi verir konuma geçmiştir (Karakaya, 2021, s. 8). Sosyal politikaların öznesi olan insanın giderek finansal sistemin öznesi

haline gelmesi finansallaşma, borçlandırma stratejileri ve sosyal politikalar bağlamında bir değerlendirme sunmayı gerektirmektedir.

3.1. Finansallaşma

Finansallaşma, finansal varlık gelirlerinin emek gelirlerine göre hızla artmasını (Durmuş, 2010, s. 17) ve finans sektörünün faaliyet alanlarının artarak yaygınlaşmasını ifade etmektedir (Orhangazi, 2008, s. 133). Lapavitsas (2011), finansallaşmanın büyük ve çok uluslu şirketler tarafından başlatıldığını ve bu şirketlerin bankalara daha az bağımlı hale geldiğini belirtmektedir (s. 620). Bu durum 1970'lerden itibaren bankacılık sisteminde yeniden yapılanmaya yol açmıştır. Bankalar öncelikli olarak iki alanda kendilerini yeniden yapılandırmışlardır. Bunlardan ilki, kâr kaynağı olarak hane halklarına ve bireylere yönelmek; ikincisi ise ticaretten ücret, komisyon ve kâr elde etmek için finansal piyasa arabuluculuğuna, yani geniş anlamıyla "*yatırım bankacılığına*" yönelmek şeklinde olmuştur. Bu durum, 2008 krizinin verileri ile de uyumludur. Zira 2000'lerde banka varlıklarındaki muazzam genişleme, şirketlere yatırım amaçlı verilen kredilerden ziyade bireylere ve diğer bankalara verilen krediler çerçevesinde gerçekleşmiştir (Lapavitsas, 2011, s. 620). Süreç, yatırım bankalarının faaliyetlerini çok daha şiddetli bir şekilde genişleterek yoksullar da dâhil olmak üzere kitlelere kredi vermeye başlamaları ile devam etmiştir (Lavinias, 2018, s. 12).

Türkiye ekonomisinin geçmişine bakıldığında ise devlet tarafından ilgililere düşük faizli krediler sağlanmasının tasarruf eğilimini artıracığı ve servetin geniş kitlelere yayılmasına aracı olacağı yönünde görüşler mevcuttur. Ancak bu görüşler hanehalkı borçlanmasından ziyade tarım, sanayi ve hizmetler alanlarında faaliyet gösteren işletmeler veya esnaf kredileri çerçevesinde şekillenmiştir. Bunlara ek olarak kooperatif, ortaklık veya konut edinimi amacıyla kredi verilmesi de servetin yaygınlaştırılması açısından önemli bulunmuştur. Bu görüşün aydınlatıcı yönü düşük faizli krediden yararlanacaklar için gelir düzeyi bakımından bir üst sınır belirlenmez ise servetin belirli ellerde toplanma riskine dikkat çekmesidir (Dilik, 1976, s. 215-216). Söz konusu görüşler devlet desteği ile sunulan düşük faizli kredilere, yatırıma ve kalkınmaya odaklanmaktadır. Türkiye'de 1970'li yılların bir

gereği olarak tasarrufun önemi de sıklıkla vurgulanan bir konu olmuştur. Nitekim konjonktürel ihtiyaçlar tüketim, kredi ve borçlanma konularının değerlendirilme biçimini etkilemiştir. Örnek olarak, bir dönemin kumbara görseli içeren veya tasarrufu teşvik eden banka reklâmlarının günümüzde “*harcadıkça kazan*” zihniyeti ile ekranlarda yer alması gösterilebilir. Beş Yıllık Kalkınma Planlarında kredi ve borçlanma konularının ele alınış biçimleri de (bkz. DPT, 1963) ilgili dönemlerin konjonktürel gereklerini açıkça yansıtmaktadır.

Ticari kredilerin reel sektör üzerinden girişimciliği desteklemesine mukabil, finansal yeniden yapılanma ile birlikte tüketici kredilerinin tüketimi desteklemesi bir yandan verimsiz olarak değerlendirilirken (Karakaya, 2021, s. 9), diğer yandan ekonominin canlı tutulması için bir yol sunmuştur. Günümüzde ise geniş kitlelere yayılan gelir ve servet olmaktan ziyade borçlanma olmuştur. Borcun topluma yayılmasına hizmet eden (Atalay-Soygök, 2019, s. 23) bir finans tekniği olan “*gayrimenkulleştirme*” (*securitization*); geri ödenmemiş kredi alacaklarının bir ad hoc şirketi vasıtasıyla sermaye piyasasına sürülmüş finansal senetlere dönüştürerek -diğer bir ifade ile el değiştirerek- yatırımcılara aktarılmasıdır. Nitekim finansal sistemde alacaklı-borçlu ilişkisinin yönetiminde gayrimenkulleştirme teknikleri kullanılmaktadır (Lazzarato, 2015, s. 23-24).

Finansallaşma sürecinde ticaretin artan hızı bankaların oluşumuna ve borç alışverişinin artmasına sebep olmuştur. Bankaların yapısal olarak örgütlenmeleri ile önceleri düzensiz bir yapıda olan borçlanma ve faiz sistemi bir düzene bağlanmıştır. Bu çerçevede Gayri Safi Yurtiçi Hasıla gelir türlerine göre ücret (w), rant (r), faiz (i) ve kâr (p) gelirlerini içerecek şekilde formülize edilmektedir:

$$Y = w + r + i + p$$

Nitekim formülde görüldüğü üzere, üretimin yapılabilmesi için üretim faktörlerinin bir araya gelmesi gerekmektedir. Üretimin yaygınlaşması, sermaye ihtiyacını gerektirdiğinde sermayenin karşılığı olarak faiz geliri de üretimden pay almaya başlamıştır. Tasarrufların faiz karşılığında sermayeye dönüştürülmesi ile finans sistemi gelişmiştir (Eğilmez, 2020b, s. 75-76). Formülde emek geliri olan

ücret hariç tutulduğunda, rant, faiz ve kâr gelirlerini sembolize eden harfler İngilizcede ölümlerin ardından söylenen “*huzur içinde uyu*” (*rip-rest in peace*) ifadesine karşılık gelmektedir. Nitekim gelir dağılımındaki eşitsizliklerin ve bu eşitsizlikler sebebiyle hanehalklarının borçlanmaya yönelmesinin temelinde faiz, kâr ve rant gelirleri yer almaktadır. Diğer bir ifade ile emeğin geliri olan ücret; faiz, kâr ve rant gibi emek unsuru içermeyen ya da görece daha az emek unsuru içeren gelir türlerine kıyasla çok daha eşit bir şekilde dağılmaktadır (Çetin, 2013, s. 316-335). Bu bağlamda rant, faiz, kâr gelirleri reel üretimden görece azade huzur içinde uyuyan ölü yatırım alanlarını temsil etmektedir. Benzer şekilde ölü rehin anlamına gelen (Karakaya, 2021, s. 11) “*mortgage*” ile finans, sigorta ve gayrimenkul (kısaca *FIRE-Finance, Insurance, Real Estate*), krizlerin çıktığı olduğu bir sürecin hammaddelerini oluşturmaktadır. Nitekim İngilizce ateş anlamına gelen FIRE kısaltması finansal krizleri ateşleyen unsurları tarif etmesi bakımından oldukça manidardır (Çetin, 2013, s. 144).

Finansal krizler ve yüksek faiz uygulamalarıyla baskı altına alınan kurlar sebebiyle gelişmekte olan ülkelerin kur-faiz ikilemine hapsedilmesi, gelişmekte olan ülkeleri sıcak para hareketlerinin nemalanma alanına çevirmiştir. Düşük kurların cazibesıyla ülkeye gelen kısa vadeli sermaye, kısa sürede yüksek faiz getirisi elde ederek; diğer bir ifade ile kazancını aldıktan sonra ilk fırsatta geri çekilmektedir. Nitekim yüksek faizlerden kazanç elde etme sadece dış piyasa aktörlerine değil iç piyasa aktörlerine de cazip gelmiştir. Firmalarda da yerleşen bu alışkanlık, bir yandan reel sektör yatırımlarını sektöre uğratmış, diğer yandan üretim yerine rant ekonomisinin gelişmesine yol açmıştır. Finansal serbestleşme, finansal sistemin derinleştirilmesi ihtiyacına binaen finansal sistemdeki enstrüman sayısının artırılmasına yönelik ciddi reformları beraberinde getirmiştir (Yumuşak, 2018, s. 371).

14. yüzyıldan beri kullanılmakta olan liberal kelimesinin türediği “*liber*” kelimesi Latince serf ya da köle olmayan özgür insanlar sınıfına işaret etmektedir. Ayrıca sıklıkla özgürlük ve tercihler ile ilişkilendirilmektedir (Çelik, 2021, s. 162). Ancak günümüzde yeni bir tanımlayıcı kavram olarak ortaya çıkan “*finansal liberalizm*”, liberal kelimesinin anlamının aksine finansal olarak özgür insanlar değil bilakis borçlu insanlar üretmektedir. Nitekim finansallaşma, alacaklı ile borçlu arasındaki ilişkinin

artan gücünü ifade eden bir kavram olmakla birlikte, sonuçları itibariyle liberal olmaktan öte otoriter bir sisteme işaret etmektedir (Lazzarato, 2015, s. 23-140).

Bu bağlamda en açık ve net anlatımıyla finansallaşma, değer in doğrudan üretilmesinden ziyade; değer in üretim, dağıtım ve dolaşımının yeniden yapılandırılması şeklinde ifade edilebilir. Söz konusu yapılandırmada finans sektörü, ekonomik olmayan yaşam alanlarını sömürgeleştirmektedir. Dolayısıyla 20. yüzyıl boyunca refah sistemi uygulamalarını yöneten anlayıştan uzaklaşan sosyal politikaların yeniden yapılandığı ifade edilmektedir (Lavin, Bressan, Rubin & Cordilha, 2022, s. 20-21). Sosyal politikaların bir sabiti konumuna gelen bireyselleştirme süreci de bir ölçüde borçlandırma üzerinden şekillendirilmektedir (Lazzarato, 2015, s. 115).

3.2. Borçlandırma Stratejileri

1980'lerin başında borçlanma, devletlerin borçlanması anlamını taşıırken; günümüzde ise hanehalklarının borçlanması anlamını taşımaktadır (Köse ve Öncü, 2006, s. 33). Nitekim 1980'li yıllar bir başlangıç noktası olarak değerlendirildiğinde, farklı özellikleri olan borçlanma süreçlerinden bahsedilmesi mümkündür. Bu bağlamda borç toplumunun bütünlük ve ardışık süreçleri sırasıyla, "dış borçlar", "kamu borçları", "finansal kesim borçları", "reel kesim borçları" ve "hanehalkı borçları"dır. Her bir borçlanma süreci, hem sürecin sürdürülemez niteliğine işaret eden hem de borçlanma türünün ismiyle anılan bir krizle noktalanmıştır. Örneğin; "dış borç krizi", "kamu borç krizi", "finansal kriz" gibi (Köse ve Öncü, 2006, s. 64). Bu bağlamda geçmiş krizlerin özellikle bir sektör üzerine yoğunlaşmış borç balonu ile ilgili krizler olduklarını ifade etmek mümkündür.

Hanehalkı borçluluğu ise çeşitli türden borçları içerdiğinden (Dienst, 2015, s. 36) ve bireyleri ilgilendirdiğinden yapısı itibariyle farklıdır. Krediler sınıflandırılırken ne için ya da kim tarafından alındığına göre farklı isimlerle tanımlanmaktadır. Örneğin; ihtiyaç, konut, taşıt, tatil kredileri, geleneksel bayram kredileri, evlilik ve hatta doğum kredileri (Demirel, 2020, s. 106), kredinin "ne için alındığını" gösterirken; esnaf, öğrenci ve tüketici kredileri krediyi "kimin aldığı" göstermektedir. Özellikle kadınlar

tarafından ve küçük girişimler için kullanılan mikrokredi ise kredinin “miktarına” vurgu yapan bir isimle kullanılmaktadır. Kredi kelimesi itibar anlamına gelmektedir ve çalışan bireyler işsizlere göre ekonomik anlamda daha “itibarlı”dır (*credible*). Ancak borca dayalı para sistemi ve kısmi rezerv uygulamaları sebebiyle oluşan dayanaksız ekonomiler için rasyonalite, mantık sınırlarını aşmaktadır. Bir noktadan sonra sistemin kazancına fayda sağlayacak her birey çalışan, işsiz ya da yoksul olduğuna bakılmaksızın itibarlıdır ve kredilendirilebilir. Zira finansal sistem kredi verildikçe kazanmaktadır. Bu bağlamda ulaşılabilir olan herkesi, diğer bir ifade ile en küçük birimleri de kapsama eğilimindedir.

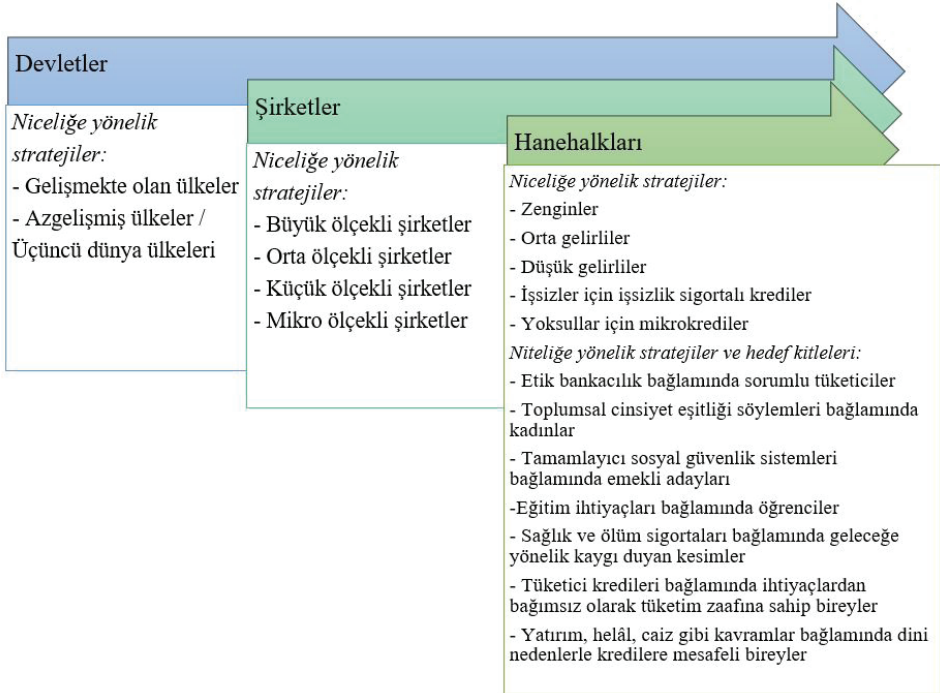
Kişisel bir çözüm vadeden bireysel borçlanma, borç piyasasındaki büyüme, ekonomideki yapısal dönüşümler ve sosyal politikadaki değişiklikler tarafından körüklenmektedir. Bu durum bireysel borçlanma talebini artırırken, borç arzı cephesinde ise yıllardır bankalar ve finansal kuruluşların yoğun faaliyetleri yer almaktadır. Bu kuruluşlar, müşteri ihtiyaçlarını daha etkin bir şekilde karşılamak için bir yandan yenilikçi araçlar (finansal tabir ile “ürünler”) geliştirmekte ve hizmet standartlarını yükseltmekte; diğer yandan erişim ve onay süreçlerini hızlandırmaktadırlar. Bu şekilde, kredi geçmişi olmayan veya -finansçılara göre- yeterli düzeyde olmayan tüketiciler, daha ileri yaş grupları ve öğrenciler gibi nüfus grupları için yeni pazar nişleri geliştirmişlerdir (Ferretti & Vandone, 2019, s. 29). Nitekim özellikle 2000’li yıllarla birlikte izlenmeye başlanan agresif kredi politikaları sürecinde ve sonrasında kredilendirilen birimlerin giderek küçülmesi yönünde adımlar atılmıştır. Başlarda devletleri fonlayan sermaye; büyük ölçekten küçük ölçeğe şirketleri fonlamış, en nihayetinde sıra bireylere gelmiştir. Görüldüğü üzere borç ilişkisi genel itibarıyla büyük birimlerden küçük birimlere doğru (küresel-ulusal-bireysel düzey) bir seyir izlemektedir. Bu durum sadece Türkiye için değil başta Latin Amerika olmak üzere, tüm dünyada ülkeleri için geçerlidir (Köse ve Öncü, 2006, s. 64).

Ölçek bazlı bu strateji, zaman içinde bireyler arasında da bir sıralama meydana getirmiştir. Bireylerin kredilendirilmesi de aşama aşama zenginlerden orta gelirliyelere, orta gelirliyelerden düşük gelirliyelere doğru bir seyir izlemiştir. Hatta ödeme gücü olmayan bireyler bile kredi kullanmaya teşvik edilmiştir. Örneğin

istem dışı işsizlik durumlarında “*işsizlik sigortalı bireysel krediler*” ile işsiz kalsa bile borcunu ödeme kaygısı duyması istenmeyen borçlu profilleri veya “*mikrokredi uygulaması*” ile sefalet düzeyinde yoksul ama girişimci kadın profilleri oluşturulmuştur. Nitekim yoksulların dışlanmadığı ve hatta itibar gördüğü yegâne eylemler tüketim ve kredi kullanımınıdır. Bu durum her ne kadar girişimciliği teşvik veya sosyal politikaları destekleyen bir uygulama gibi düşünülse de, bütüncül perspektiften bakıldığında durum daha farklıdır. Borca dayalı para sistemi ve kısmi rezerv sistemi, mevduatın son derece sınırlı ve belirli bir kısmının karşılık olarak ayrılmasına imkân vererek dayanaksız ekonomilerin oluşmasına fırsat sunmaktadır. Nakit olarak hanehalklarının ve dahi bankaların bile ellerinde bulundurmadığı sadece bilgisayar ekranlarından görülen kaydı paralar, kredi piyasasında -başkalarından alınıp diğerlerine verilmek suretiyle- el değiştirmiştir. Bu şekilde bugün pek çok birey ihtiyacını karşılıyor görünse de kredi ve faiz ödemelerini yüklenmiş, gelecekte meydana gelebilecek pek çok çatalanmayı sırtına almış ve borçlandırılmış bir toplum yapısı ortaya çıkmıştır (Lazzarato, 2015, s. 43-87).

Büyük ölçekli birimlerden küçük ölçekli birimlere, yüksek gelirlilerden düşük gelirlilere doğru gerçekleşen borçlandırma stratejileri, zaman içinde nicikle birlikte niteliği de dikkate alan bir yapıya bürünmüştür. Zira ölçek ve miktar odaklı bir sıralamanın doğal sınırlarına ulaşılmıştır. Artık müşteri edinmek için niceliğe yönelik stratejilerin yanı sıra niteliğe yönelik stratejilere de ihtiyaç duyulmaktadır. Çeşitli gerekçelerle finansal sisteme mesafeli duran bireylerin borçlandırılması bu kapsamda ele alınabilir. Bu bağlamda finansal alandaki kuralsızlığın, etik bankacılığa dair ihtiyacı gündeme getirdiği ifade edilmektedir. Geleneksel bankacılık sisteminden farklı olan “*etik bankacılık*”; kullandığı kredileri “*etik ölçütler çerçevesinde*” takip etmektedir. Örneğin kullanılan kredilerle çevreye zarar verilip verilmediği, silah üretilip üretilmediği, sağlığa zararlı gıda üretiminde kullanılıp kullanılmadığı takip edilmektedir. Dolayısıyla kredinin kimlere ve hangi amaçlarla kullanıldığı önem arz etmektedir. Ayrıca bu bilgiler şeffaflık gereği mevduat sahipleri ile paylaşılmaktadır (Gündoğdu, 2018, s. 267). Bu vesile ile hassasiyet veya sorumluluk sahibi tüketiciler de kredi mekanizmasının içine kolaylıkla çekilmiş olmaktadır. Nitekim sosyal bilimler için en hayati kavramlardan biri olan etik kavramının da finansal sektöre hizmet etmek üzere de kullanıldığı görülmektedir. Benzer şekilde

dini kurallar çerçevesinde hareket eden bireyler için de yatırım, helâl, caiz gibi kavramları vurgulayan çeşitli formüller üretilmektedir. Dolayısıyla bireylerin yaraları veya hassasiyetleri için çeşitli yara bantları hazırlanmaktadır. Sosyal sorumluluk sahibi bireyler için sunulan etik bankacılık hizmetlerinin, yoksullar için sunulan mikrokredilerin yanı sıra kadınlar için toplumsal cinsiyet eşitliği, öğrenciler için hayatlarının merkezinde olan eğitim konusuna vurgu yapan krediler sunulmakta, yaşlı ilerlemiş kişiler için bireysel emeklilik sistemleri geliştirilmektedir. Ayrıca bireylerin geleceğe yönelik (sağlık, ölüm gibi) kaygılarının yönetimi kapsamındaki sigortacılık faaliyetleri ve ihtiyaçlardan bağımsız olarak tüketim zaafına sahip bireylere yönelik faaliyetler bu kapsamda sayılabilir. Sosyal politikaların yararlanıcısı olan bazı dezavantajlı kesimler de kredilerin pazar arayışlarına konu olmaktadır. Aşağıda Şekil 1’de sayılabilir ve somut özelliği ile niceliksel; durum, kişi, olguya yönelik, soyut özelliği ile niteliksel stratejiler bağlamında kredilerin kapsamındaki değişim ve borçlandırma stratejileri yer almaktadır.

Şekil 1. Borçlandırılan Birimler ve Borçlandırma Stratejileri

Söz konusu stratejileri geçmişte yaşanan bir örnek üzerinden değerlendirmek aydınlatıcı olacaktır. ABD’de 1980’li yıllarda bankacılık sektörü, konutların nasıl finanse edildiği ve bankaların nasıl kazanç elde ettiği gibi konuları yeniden düşünmeye başlamıştır. Bu bağlamda zenginlik ve gelir eşitsizliğindeki istikrarlı derinleşme ile üst sınıf müşterileri çekme yönündeki güçlü rekabet, bankaları hem düşük gelirli hem de azınlık müşterilerden iş yakalamak ve bu müşterileri elde tutmak için stratejiler geliştirmeye yöneltmiştir. Nitekim 2000’lerin başında ABD’de banka hesabı olmayanlar arasında azınlıklar yüksek bir temsil oranına sahiptir. Bu bağlamda banka hesabı yetersiz görülen ya da banka hesabı olmayan aşırı yoksul hanelerin bile finansal sisteme getirisinin yüksek olması sebebiyle daha önce gözden kaçırılan düşük gelirli ve azınlık müşterilere yönelik özel finansal araçlar tasarlanmış ve bankalar bu pazara girmişlerdir. Ancak söz konusu özel finansal araçlar yıkıcı niteliklere sahiptir. Daha önce dışlanarak ipotekleri reddedilen hanelere sözde “*ırksal içirme*” uygulanarak verilen krediler, standart kredilerden daha yüksek maliyetli, daha yüksek riskli olmuş ve daha yüksek cezalar içermiştir. Buna rağmen 1990’ların ortalarından itibaren, bu yıkıcı nitelikteki finansal araçlar, finansal dışlanmaya maruz kalan mahallelerde akıl almaz bir hızla büyümüştür. Bu kredilerin çoğu 2007 ipotek piyasasının çöküşünden oldukça önce aşırı düzeyde temerrüde, dolayısıyla hacizlere ve kişisel mali sıkıntılara yol açmıştır. Zamanla banka dışındaki borç veren birimlerin de katıldığı dışlanmış topluluklara yönelik “*yağmacı kredi*” uygulamaları daha geniş bir konut piyasasına sunulmuş ve kriz koşulları için gereken ortam oluşturulmuştur (Dymski, 2009, s. 162). Nitekim finansal kazanç uğruna ayrımcı tutumların üzerine göstermelik bir boya çekildiği ve daha olumsuz kredi koşullarında bile borçlanabilecek kitlelere ulaşıldığı görülmektedir.

Özetle borçlanma üzerinden bugünkü ve gelecekteki muazzam zenginliğin sürdürülmesi geniş çapta yoksulluğun üretilmesi ve sürdürülmesi ile takas edilmektedir. Bununla birlikte, kapitalist büyüme modelinin zenginler için olduğu kadar yoksullar için de tek umut olarak görülmesi ve borçlanmanın meydana getirdiği ekonomik tecrit, mevcut krizin ürkütücü sessizliği bağlamında yorumlanabilir (Dienst, 2015, s. 40-46). Borçlanma kriziyle birlikte bireylerin korunmasızlıklarının artacak olması endişe uyandırmaktadır (Dienst, 2015, s. 72).

Nitekim özellikle orta ve düşük gelirli aileler için kredi bağımlılığı, sosyo-ekonomik savunmasızlığın artmasına yol açtığından (Kuş, 2016, s. 43) ABD’de borçluluk “Amerikan orta sınıfının gizli krizi” (bkz. Kuş, 2015; Leicht & Fitzgerald, 2014; Tufail, 2019) olarak adlandırılmıştır. Dolayısıyla borçlandırılmış toplumun krizinin sessiz ve gizli bir kriz olduğunu ifade etmek mümkündür.

3.3. Sosyal Politikaların Finansallaşması

Sosyal politikalar bağlamında maddi olmayan hizmetler aleyhine para transferlerinin baskınlığı, finansallaşmış neoliberalizmin önemli bir özelliğidir (Lavinias, 2018, s. 5). Diğer bir ifade ile bireyleri ve haneleri borç yoksulluğu tuzağına daha fazla iten sosyal politikalar içinde finans sektörünün nüfuzu artmaktadır (Balasubramanian, 2021, s. 1). Modern iktisadi sistemin amaçlarından belki de en önemlisi tüketimi sürekli artırarak kesintisiz bir ekonomik büyümeyi hedeflemesidir (Özel, 2018, s. 165). Borç, büyümenin önünde bir engel olmayıp bilakis çağdaş ekonominin itici gücünü oluşturmaktadır. Nitekim neoliberalizm de doğuşu itibariyle borç zihniyeti çerçevesinde şekillenmiştir. Neoliberalizmin dönüm noktalarından biri olarak kabul edilen 1979 yılında ABD’de piyasadaki borç ödeme faizlerinin %9’dan %20’ye çıkarılması ile alacaklı-borçlu arasındaki güç ilişkisi alacaklılar lehine değişmiştir. Bu doğrultudaki politikalar Fransa’da ise sosyalist hükümetler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu şekilde devletler finans piyasalarının liberalleşmesine ve işleyişine eşlik etmeye başlamışlardır. Nitekim özel girişimlerin Fordist dönemde devlete devrederek dışsallaştırdıkları “sosyal koruma”yı yeniden içselleştirmeleri söz konusu olmuştur. Diğer bir ifade ile borç ekonomisinin temelinde sosyal korumanın ticari bir işletme fonksiyonu haline getirilme isteği yer almaktadır (Lazzarato, 2015, s. 25-28). Neresinin iç neresinin dış olduğu durulan noktaya göre değişmektedir. Sosyal bakış açısından sosyal devlet tarafı “iç” iken neoliberal bakış açısından finans kurumları tarafı “iç”tir.

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde son 40 yıldır neoliberal dönüşümden ağır bir biçimde etkilenen sosyal politikalar (Fine, 2012, s. 103), yaklaşık son 10 yılda finansallaşmanın esaretine girmiştir. Neoliberalizm ve finansallaşmayla birlikte; reel sermaye birikiminin genel düzeylerinde azalmalar meydana gelmiş,

diğer ekonomik ve sosyal değerlere nispeten finansal değerlere öncelik verilmeye başlanmıştır. Bu etkiler, doğrudan ve dolaylı yollarla ekonomi ve sosyal politikalar üzerinde daha geniş bir alana yayılmıştır. Bu sebeple, ekonomik ve sosyal hayatın daha fazla yönü finansal istikrarsızlığın getirdiği kaygan bir zemine oturmuştur. Dolayısıyla eşitsizlik, düşük ücret seviyeleri ve kalkınma beklentisi ile sosyal politikaların kapsamı gereken birey ve grupların sayısı artmıştır (Fine, 2012, s. 105). Diğer bir ifade ile finansal yeniden yapılanmanın beraberinde getirdiği borç ve kredilere yönelik politikalar, bir yandan piyasa iktidarını güçlendirirken diğer yandan sosyal devleti güçten düşürmüştür (Yılmaz ve Genel, 2021, s. 262-263).

Değişen güç ilişkisinde yönetim gücünün piyasaya doğru kaymasıyla, sermayenin etkin olduğu çalışma hayatı yeniden biçimlenmeye başlamıştır. Diğer bir ifade ile kapitalizmin hizmetindeki neoliberal politikalar vasıtasıyla sermayenin sürekliliği ve piyasanın özgürlüğü çalışma hayatı ve insan sermayesi üzerinden sağlanmıştır. Çalışma yaşamı üzerinden sağlanan toplumsal güç ve iktidar ilişkisi bireyleri birer şirket öznesine dönüştürmüştür (Yılmaz ve Genel, 2021, s. 262-263).

Finansallaşmanın üzerinde güçlü bir etki oluşturduğu toplumsal yeniden üretim; işgücünün yeniden üretimiyle ilgilidir. İşgücünün yeniden üretiminde iktisadi olmayan unsurlar; ücretsiz hane içi emek ya da (sağlık, eğitim, konut, sosyal sigorta, sosyal yardım, sosyal içerme politikaları gibi) kamusal hizmetlerdir. Toplumsal yeniden üretim, yaşamın iktisadi olmayan boyutları için çatı bir kavramdır. İşgücünün yeniden üretiminin iktisadi tarafından ise bir dizi ilişki, süreç, yapı, güç ve çatışma yer almaktadır. Kapitalist üretim ise iktisadi ve iktisadi olmayan yeniden üretime bağlıdır. Kamusal hizmetler, metalaştırma, metadan arındırma ve yeniden metalaştırma süreçleri vasıtasıyla egemen birikim rejiminin işlevi kapsamında dönüştürülmektedir. İktisadi olmayan unsurlar üzerinden yeni alanlar açarak kapitalist üretim pazarlarını genişletme gücü esasen devletin elindedir. Nitekim finansallaşmanın toplumsal yeniden üretimin muhtelif boyutları üzerindeki etkisi bu şekilde oluşmakta; hanehalkı, topluluk ya da devlet tedariki, özel sermayeye aktarılmaktadır (Lavinias et al., 2022, s. 9).

Bankaların hanehalklarına yönelmesi, emek gelirlerinin finansallaştırılmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda finansallaşmanın bir boyutu (genel tüketim, ipotek, sağlık ve eğitim gibi unsurlar üzerinden) artan borçlanma iken diğer boyutu (emeklilik, konut, para piyasası fonları ve sigorta gibi) genişleyen finansal varlıklardır. Emek gelirlerinin finansallaşmasının birinci sebebi 1970'lerin sonlarından itibaren reel ücretlerin çok yavaş artması veya sabit kalmasıdır. İkincisi ise emeklilik, konut, ulaşım, eğitim ve sağlık gibi kamusal hizmetlerin geri çekilmesi veya yetersizliğidir. Söz konusu iki durum emekçilerin tüketiminin giderek daha fazla özelleştirilmesine ve finansal işleyiş mekanizmasına katılıma sebep olmuştur. Finans kuruluşları ve bankalar, artı değer yerine ücret ve maaşlardan kazanç elde etmeye yönelirken; sosyal güvenlik reformlarıyla kamu tarafından sağlanan emekli maaşlarının yetersiz kalması çalışanların tasarruflarının bireysel emeklilik fonlarına ve sigorta şirketlerine akmasına sebep olmuştur (Lapavitsas, 2011, s. 620).

Konuya başka bir açıdan bakıldığında; ekonomik eşitsizliğe büyük ölçüde bireylere, özel sektöre ya da kamuya ait sermaye mülkiyetindeki eşitsizlikler yol açmaktadır. Dünya Eşitsizlik Raporunda, 1980 yılından itibaren zengin ya da gelişmekte olan hemen hemen bütün ülkelerde kamudan özele büyük bir servet transferi olduğu belirtilmektedir. Nitekim artan "ulusal servete" karşın "kamu servetinin" müreffeh ülkelerde eksi ya da sıfıra yakın bir düzeyde olması (Alvaredo, Chancel, Piketty, Saez, & Zucman, 2018, s. 14) finansallaşmanın sosyal politikalar üzerindeki etkisi bakımından önemli bir göstergedir.

Merkezi ve çevre ekonomilerde çeşitli refah sistemlerine katkı sunan toplumsal mülkiyet ve kolektif kimlikler; finansal kapitalizmin himayesi altında hız kazanan yeniden metalaştırma ve yeniden bireyselleşme süreci ile birlikte aşınmaktadır. Yaşam boyunca sosyo-ekonomik güvenliği bireylerin gelirlerine veya sosyal statülerine bakılmaksızın devredilemez bir hak olarak teşvik eden, sorunsuz tüketim, risk önleme ve sosyal yeniden üretim için temel gereksinimlerin karşılanmasını garanti eden sosyal politika; finansal piyasaların düzenlenmesi ve yeniden yapılandırılmasına paralel olarak değişim geçirmektedir. Zira tekrarlayan borçlanma döngüleri, sosyal politika alanının finans sektörü tarafından devralınmasına neden olmaktadır. Diğer bir ifade ile finansal birikim zihniyeti

sosyal politikaları sınırlamaktadır. Sosyal politikalar maaşlar, yaşlılık aylığı, yoksullukla mücadele programları ve kamu hizmeti gibi unsurları yeterince karşılayamadığında, hanehalkları temel gereksinimlerini finanse etmek için bireysel kredilere başvurumaktadırlar. Dolayısıyla sosyal politikaların finansallaştırılmasının bir sonucu olarak hanehalklarının kurnalsızlaştırılmış finansal piyasalara bağımlılığı artarken, sosyo-ekonomik kırılmalıkları da artmaktadır (Lavinan et al., 2022, s. 20-21). Bu kırılmalık ve savunmasızlık hâlihazırda dezavantajlı olan bireyler için ikinci bir yıkıcı etki potansiyeline sahiptir.

Sosyal politikaların finansallaşmasında iki önemli araç mikrokredi (mikrofinans) ve şartlı nakit transferleridir (ŞNT). Küçük sayılabilecek meblağlarla insanların hayatını değıştiren düşünülen; modern uygulamaları 1970'lerde Asya'ya uzanan ve 1980'lerde daha da yaygınlaşan mikrokredilerin girişimciliği özendirme ve yoksulluktan kurtarma düşüncesinin kökeni birkaç yüzyıl daha eskiye götürülebilir (Güngen, 2021, s. 90). Mikrofinansın kâr amaçlı bir kuruluş tarafından yönetilerek ve menkulkiymetleştirmeyi ön plana çıkararak ticarileşmesi ise daha yakın tarihlerde gerçekleşmiştir. Bu çerçevede mikrokredi ödemeleri farklı finansal araçlarla birleştirildikten sonra paketlenerek satılmakta ve bir yatırım bankası tarafından alınmaktadır. Dolayısıyla risk primi ödenerek mikrokredilerin geri ödenmesindeki aksama karşısında korunma sağlanmış olmaktadır. Bu durum, finansal piyasalardaki kredi temerrüt takas araçlarında görülen sigorta sistemine benzer bir işleyiştir (Güngen, 2021, s. 91). Nitekim yoksullara yardım amacıyla oluşturulan mikrokredi gibi girişimcilik faaliyetlerinin gelişmiş ülkeler tarafından düzenlenen öncelikleri takip etmesi, sermayenin imtiyazlarını muhafaza etme ve bir diğeri orantısız birikim döngüsü başlatma ile sonuçlanmaktadır (Dienst, 2015, s. 45). Bununla birlikte mikrokredi uygulamaları hedef gruptakilerin kimler olduğu, kredi sağlayan kurumların yapısı, faiz geliri elde edilip edilmediği ve uluslararası finansal sermaye ile bütünleşme derecesine göre ülkeler arasında farklılık arz etmektedir. Mikrokredi uygulamaları, Türkiye'de daha ziyade yoksullukla mücadele aracı olarak tasavvur edildiğinden, finansal içerme stratejileri içinde anılması zorlaşmıştır. Bu alanda mikrokredi uygulamaları Türkiye İsrarı Önleme Vakfı'nın (TİSVA) oluşturduğu "*Türkiye Grameen Mikrofinans Programı*" (TGMP) aracılığıyla yürütölmektedir. Kredi tahsisinde aracının bir vakıf olması ve mikro

kredilerin menkulkiymetleştirilmemesi, Türkiye'deki yapının tam anlamıyla finansallaşmamış olduğuna dair bir gösterge olsa da; kredi kullananlardan alınan bir hizmet bedeli de bulunmaktadır (Güngen, 2021, s. 157-159) Bununla birlikte, mikrofinans sistemi, borçluların kredi geri ödemelerini diğerlerinin görmesini sağlayarak bir baskı uygulamakta ve borçluları daha net anlaşmalar içerisine sokmaktadır (Dienst, 2015, s. 194).

ŞNT'ler ise refah devletinin hedefi olan yoksul kitlelere belirli bir koşul karşılığında ödenmektedir (Çetin, 2017, s. 181-182). Yararlanıcıların ilgili koşulları sağlaması beklenmektedir. Neoliberal yapılanma içinde maliyet, verimlilik ve hakkaniyet bağlamında sınırlamaları olan ŞNT'ler, aşırı yoksul bireylere yardımcı olsalar da, bu bireyleri piyasaya meta ve borç satın alıcıları olarak dâhil etmektedir. Zira ŞNT'ler niteliği gereği, yoksulluğu devam ettiren ekonomik, sosyal ve politik yapıları dönüştürme gücüne sahip değildirler. ŞNT'ler vatandaş haklarına getirdikleri keyfi sınırlamalar, yoksulluğu dar sınırlar içinde yönetmeleri ve yoksulluğun ortadan kaldırılmasını desteklemekten ziyade yoksulluğu yeniden üreten sermayeyi sübvansede etmeleri gibi sebeplerle pek çok sorunu da bünyesinde barındırmaktadır (Saad-Filho, 2016, s. 69). Nitekim şartlılık kavramı hanehalkları açısından, IMF ve Dünya Bankası'nın uyum programları tarafından geleneksel olarak dayatılan makroekonomik şartlılıkları ifade etmektedir. Diğer bir ifade ile yoksulluğu azaltmaya yardımcı olabilecek olsa da ŞNT'lerdeki koşulluluk durumu bireyleri neoliberal davranış normlarını içselleştirmeye teşvik etmekte ve bu vesileyle neoliberalizmin yeniden üretimine katkı sağlamaktadır (Saad-Filho, 2016, s. 74).

Bu bağlamda en yoksul grupları hedefleyen mikrokredi veya mikrofinans ile 2000'lerle birlikte yaygınlaşan şartlı nakit transferlerinin farklılıklarına rağmen ortak noktası sosyal politikayı piyasaya dâhil etme ve finansal içerme aracı olarak çalıştırarak yeniden şekillendirme olmuştur (Lavinias, 2018, s. 5). Kamu hizmetlerinin yetersizliği veya bu hizmetlere erişimdeki engeller tüketici kredileri vasıtasıyla telafi edilmeye çalışılmakta ve zor zamanlarda bir mecburiyet halini alabilmektedir (Lavinias ve ark., 2022, s. 12).

Lavinias (2017), Brezilya'da "sosyal içirme ile büyüme için bir antlaşma" zemini sağladığı ileri sürülen bir kalkınma modeli olan "sosyal kalkınmacılığı" (*social-developmentalism*) ele almaktadır. Buna göre sosyal kalkınmacılık; hükümet transferleri, sübvansiyonlar ve sürekli artan kişisel borçlarla sürdürülen finansallaştırılmış ve sürdürülemez bir toplu tüketim modeline dayanmaktadır (s. viii). Zira günümüzde bireylerin devlet tarafından sağlanması beklenen kamu mallarını satın almaları gerekmektedir (Balasubramanian, 2021, s. 1). Diğer bir ifade ile borçlanma yoluyla finansal kanallara aktarılan bireysel gelirlerin oluşturduğu açığın sosyal politikalardan beslenme ihtiyacı, sosyal politikaları finansal sistemin bir aracı haline getirip güç kaybetmesine neden olmaktadır. Esasen bu bir kısır döngüdür.

Borçlu olmak ve borç içinde yaşamak çerçevesinde sosyal politikaların rolü ve ekonomi politikalarıyla geleneksel tamamlayıcılığı yeniden şekillenmiştir. Bu bağlamda ihtiyaçların hakları ortadan kaldırıp kaldırmayacağı bir belirsizlik olarak varlığını korumaktadır (Lavinias, 2018, s. 13). Dolayısıyla krediye dayalı sermaye birikiminin en temel zararlarından biri tekel meydana getirmesidir. Finans sektörü, tasarruf sahiplerinin gelirlerini hem mevduat hem de kredi ödemesi bağlamında elde eden kuruluşlar olarak izledikleri politikalar ile gelir dağılımının belirlenmesinde dolaylı bir rol almaktadırlar (Çetin, 2013, s. 332). Gelir dağılımı da sosyal politikalardan yararlanacak bireylerin ve hanehalkı borçluluğunun belirleyicilerinden biri konumundadır. Hanehalkı borçluluğu ise bütün bu ilişkiler ağının içerisinde ortaya çıkmaktadır.

Sosyal politikaların finansallaşması bağlamında yapılan açıklamaları "borç refahı devleti" ve "finansal içirme" kavramları üzerinden izlemek konuya dair karanlıkta kalan kısımları daha anlaşılır kılacaktır.

3.3.1. Refah Devleti Yerine Borç Refahı Devleti

Sosyal politikaların finansallaşmasına yönelik bir anlamlandırma bağlamında vatandaşlarının refahı için varlık gösteren refah devleti yerine kullanılan kavram "borç refahı devleti" (*debtfare state*) olmuştur. Günümüzde borç olgusu, devletin

rolü ve vatandaşlığın içeriği başta olmak üzere bireylerin küresel tüketim toplumunun bir parçası olma biçimlerini yeniden şekillendirmektedir. Bu yeniden şekillendirme sürecinde modern finans, haklara erişim mantığını alt üst etmiştir. Dolayısıyla borçlanma aynı zamanda kişinin gelecekteki fırsatlarını da tanımlamaktadır (Lavinias, 2018, s. 12). Nitekim politik sahneden çekilen refah devletlerinin ardından finansallaşma süreci ile orta sınıflar için artık ücret artışları yerine tüketici kredileri, sosyal güvenlik yerine bireysel sigortalar, lojman hakkı yerine konut kredileri söz konusu olmaktadır. Bu bağlamda tüketici kredileri, demokratikleşme (Karakaya, 2021, s. 24-28) ve dayanışma (Bähre, 2020, s. 159) borç refahı devletlerinin bir yönetim biçimi ya da sömürü bağlamında değerlendirilmektedir (Karakaya, 2021, s. 24-28).

Nitekim serbest piyasa ve bu piyasada işleyen kurallar çerçevesinde finansallaşma, refah devletlerinin fonksiyonel olarak geri planda kaldığı konularda orta ve alt gelir grubundaki bireyler için (Karakaya, 2021, s. 21) bir telafi mekanizması rolü üstlenmiştir. Dolayısıyla artık refah devleti borçlanma üzerinden işleyen bir borç refahı devletine dönüşmüştür. Ross (2013) borçlanmanın fazla olduğu ulus devletleri, "*krediokrasiler*" (*creditiocracies*) olarak adlandırılmakta ve borçluluk bağlamında alacaklı ile borçlu arasındaki çatışmayı, sermaye ve emek arasındaki geleneksel ilişkiden ayrı bir biçimde yorumlamaktadır.

Sermaye birikiminin geniş bağlamında özel olarak yaratılan para (kredi), neoliberal devletlerin borç refahçı özelliği ile fazla nüfusun krediye olan bağımlılığını normalleştirerek ve disipline ederek, yoksulluk endüstrisinin büyümesine destek sağlamaktadır. Diğer bir ifade ile neoliberal devletler, krediye ve daha geniş sermaye birikimi sürecine yönelik çelişkilerin meşrulaştırılmasında, teşvik edilmesinde ve aracılığında hayati bir role sahiptir. Borç refahçılığı ise paranın sosyal gücü üzerinden, yoksulluk endüstrisinin devam eden yeniden inşasında ve normalleştirilmesinde doğrudan bir role sahiptir. Dolayısıyla ilişkilerin odağı üretimden sermaye piyasasına kaymaktadır (Soederberg, 2014, s. 46).

Crouch'a (2014) göre, sermaye hem esnek emek piyasalarına hem de güvenilir çalışan tüketicilere ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla bu bir ikilem oluşturmaktadır.

Zira çalışanların vereceği tüketim güvencesi bir bakıma istihdamın istikrarına bağlıdır ve esneklikle çelişmektedir (s. 69). Sendikacılık, toplu pazarlık, aktif emek piyasası politikaları, göç, demokrasi ve insan hakları, kamu borçları, gelir eşitsizlikleri ve toplumsal eşitsizlikler, hükümetlerin finans sektörüne dair tutumları ve yüksek hanehalkı borçluluğu; söz konusu ikilemde devletlerin çeşitli biçimlerde kullanabilecekleri araçlar olmaktadır (Crouch, 2014, s. 80-85). Bu bağlamda neoliberal devletler sınıf temelli gündemlerini paranın toplumsal gücü aracılığıyla derinleştirmektedirler. Bu süreçte, zayıflar için hiper-bireyselleştirilmiş ve piyasalaştırılmış borç sorumluluğu ve kendi kendine yardım biçimlerine alışılmaya başlanmıştır. Nüfus ne kadar fazla ise faiz ve komisyon hizmetlerini genişletmek isteyen kapitalistlerin hareket alanı da o kadar geniş olmaktadır. Ayrıca çalışanlara ödenen düşük ücretler de kapitalistler için rekabet avantajı sağlamaktadır. Nitekim borca dayalı refah stratejileri, yoksulluk endüstrisinin inşasının yolunu açmaktadır (Soederberg, 2014, s. 242-243). Soederberg (2014), Amerika ve Meksika üzerinden ele aldığı borç refahı devleti kavramsallaştırmasını açıklarken Amerika bağlamında yoksulluk üretiminde; kredi kartı endüstrisinden, öğrenci kredisi endüstrisinden, maaş günü kredisi endüstrisinden bahsetmektedir. Meksika'daki yoksulluk üretimini ise finansal içirme, mikro finans endüstrisi ve konut sektörü üzerinden açıklamaktadır.

"Finansal vatandaşlık" (*financial citizenship*) kavramını kullanan Kuş (2016), finansallaşma sebebiyle refahın temelini, hükümet müdahalesi ve desteğinden; bankalar, borsalar ve finansal piyasaların oluşturduğu neoliberal bir noktaya kaydığını belirtmektedir. Bu değişimde hükümetlerin vatandaşlara refah sağlayan müdahaleleri yerini vatandaşların geçimlerini sağlama veya yaşamlarını iyileştirme amacıyla finansal kurumlara yönelmelerine bırakmıştır. Diğer bir ifade ile sosyal vatandaşlık baltalanmış, bunun yerine finansal vatandaşlık hâkim olmuştur (s. 40). Nitekim sömürücü ve disipline edici nitelikteki para topluluğunun temelini oluşturan demokrasi, eşitlik ve özgürlük; borç refahı olarak adlandırılan süreç bağlamında yanılısamalar içermektedir (Soederberg, 2014, s. 244). Çağdaş uluslar toplumdaki tüm bireylere finansal yükümlülükler dayatırken bunu bireysel özgürlük (Dienst, 2015, s. 12), eşitlik, erişebilirlik ya da içirme adı altında gerçekleştirmektedirler.

3.3.2. Sosyal İçerme Yerine Finansal İçerme

Sosyal politikaların finansallaşmasına işaret eden kavramlardan bir diğeri de sosyal niteliği ağır basan "içerme" kavramının "*finansal içerme*" olarak kullanılmaya başlanmasıdır. Sosyal içerme kavramı (bkz. Sapançalı, 2009), yoksulların topluma "eşit" bireyler olarak katılmalarını sağlama amacına işaret etmektedir (Buğra, Keyder & Erdem, 2012, s. 21). Finansal içerme kavramı da finansallaşmanın erken dönemlerinde müşteri portföyü içinde kendine yer bulamayan yoksulların kredilere erişebilirlik anlamında içerilmesine yönelik olarak kullanılmaktadır. Benzer şekilde finansallaşma düzeyi yüksek ülkelerce diğer ülkelerin ve vatandaşlarının sisteme dâhil edilmesi anlamını da taşımaktadır (Karakaya, 2021, s. 20). Bir kalkınma stratejisi olarak sunulan finansal içerme; bankada hesabı bulunan, kredi çeken, faiz alan ya da veren vatandaşları kapsamaktadır. Bu içerme stratejisi Türkiye'de 2010'ların başından itibaren bir projeye dönüşmüştür (Güngen, 2021, s. 13-14).

Aile ya da arkadaşlardan sağlanan geleneksel borç alma biçimi için günümüzde "*kayıt dışı ya da enformel borç*" (*informal loans*) kavramının kullanılıyor olması (EUROFOUND, 2017, s. 35), kurumsal kredi sistemini merkeze oturtan bir söylem olarak kendini belli etmektedir. Finansal içerme politikası esas olarak nüfusun ve özellikle yoksulların düzenlenmemiş ya da enformel finansal hizmetlerden kurtarılmasını savunmaktadır. Böylece toplumun geniş kesimleri formel finans kanallarına erişebilecek ve ülke kalkınmasına katkı sağlayabilecektir. Bu şekilde finansal özne olan girişimciler ile yatırımcı çalışanlar arasında bir özdeşlik kurulmuştur. Finansal içerme düşüncesinin daha fazla güç kazanması ise Birleşmiş Milletler tarafından 2005 yılının "*Mikrokredi Yılı*" olarak ilanı ve Dünya Bankası'nın 2008 tarihli "*Herkes İçin Finans*" raporunu yayınlanması arasındaki süreye tekabül etmektedir (Güngen, 2021, s. 89). 2008 krizi sonrası Pekin'de toplanan Asya-Avrupa Forumunda ele alınan konular içinde insan temelli bankacılık kurumlarının oluşturulması ve toplumsal ihtiyaçları karşılayacak borçlara minimum faiz oranından öncelik verilmesi yer almaktadır (Kozanoğlu, 2011, s. 55). 2011 yılında Maya Deklarasyonu'nu kabulü ile 108 ülke resmi olarak finansal içerme politikaları uygulayacaklarını ilan etmişlerdir. Finansal içerme konusunda uygulamaya geçirilen

politika paketleri ülkelerin finansal gelişmişliğine ve güç dengelerine dayalı olarak değişiklik arz etmektedir (Güngen, 2021, s. 89). LeBaron'un (2014) "yırtıcı içerme" (*predatory inclusion*) olarak tanımladığı kavram; borç, mülksüzleştirme ve özgür olmayan emeği içermektedir. Borçlandırılmış emek her durumda özgür değildir demek mümkün olmasa da; borçluluğun ırk, cinsiyet ya da özellikle sınıfsal durumla ilişkili olduğunu ifade etmek mümkündür.

Sosyal içerilmenin olabilmesi için öncelikle bir dışlanma olgusunun varlığı gereklidir. Bununla birlikte sosyal içerilmede muhatap sosyal devlettir. Finansal içerilme ile her geçen gün çeşitlendirilen finansal araçların toplum içinde yaygınlaştırılması kastedilmekte olup, muhatap finansal kurumlardır. Dolayısıyla içerilme faaliyetinin ve beraberinde getirdiği ilişkilerin niteliği farklıdır. Sosyal içerilmede bireyin faydası gözetilirken, finansal içerilmede özne birey olsa da borcun geri ödenmesi bağlamında finans kurumlarının çıkarları ağır basmaktadır. Diğer bir ifade ile bireyler borçlandıklarında kendilerine başlangıçta görece bir çıkar sağlamış olsalar da uzun vadede finansal kuruluşlar kazançlı çıkmaktadır. Bu bağlamda bireysel faydaya vurgu yapan finansal içerme sonuç itibarıyla finansal el koyma ile neticelenmektedir. Bankaların konut, taşıt, tüketici ve eğitim kredileri, emeklilik fonları ya da sigorta poliçeleri vasıtasıyla sistematik bir biçimde doğrudan maaş ve diğer bireysel gelirlere kazanç kaynağı olarak yönelmesi "*finansal el koyma*" olarak adlandırılmaktadır (Aytürk, 2011, s. 61). Bu işlem, Marks'ın tefeciler ve küçük üreticiler arasındaki borç ilişkisi için kullandığı "*ikincil sömürü*" ilişkisinin modern uygulamasıdır (Karaçimen, 2015, s. 32).

Örneğin, Türkiye'de COVID-19 sürecinde hanehalkının yaşayabileceği olası gelir kayıplarını önlemek için "*sosyal amaçlı*" kredi paketleri uygulamaya geçirilmiştir (Şener, Yücel ve Gündüzalp, 2020, s. 76). COVID-19 salgını esnasında ekonomik olarak güçlük çeken beş milyon haneye gelir desteği sağlanmış olmasına mukabil düşük faizli ve devlet bankaları tarafından gerçekleştirilen bir kampanya çerçevesinde sunulan temel ihtiyaç kredisine başvuranların sayısı yedi milyonu aşmıştır. Bu kişilerin 1,8 milyonu kredi borcu bulunmayan ve daha önce ihtiyaç kredisi kullanmayan kişilerde oluşmuştur (Güngen, 2021, s. 19). Dolayısıyla bu kişiler finansal anlamda içerilmiş ancak sosyo-ekonomik anlamda borçlandırılmışlardır.

Özetle finansal içermenin yoksulluğu azaltıcı yönde bazı olumlu sonuçları olduğu (Churchill & Marisetty, 2019) ifade edilse de, özellikle düşük gelirli hanehalklarının sosyal anlamda içerilmediği müddetçe finansal içerilme ile yüz yüze kalması ve finansal içermenin bedellerini ödemesi kuvvetle muhtemeldir.

4. İnsanın Değişimi: Borçlu Hanehalkları

Bireyler üzerindeki borç yükü iki temel başlık altında incelenebilir. İlki, kamu borçlanması yoluyla tüm toplumun borçlandırılması (Lazzarato, 2015, s. 8) iken, ikincisi hanehalkı borçluluğudur. Günümüzde para cüzdanlarının yerini kredi kartı cüzdanlarının almış olması hanehalkı borçluluğunun yükselişinin belki de en çarpıcı göstergelerinden biridir. Karar verici gruplardan biri olan hanehalkları (Yenice ve Genç, 2019, s. 101-102) hem kredi kullanarak hem de finans kuruluşlarına mevduat sağlayarak borçlanma ve gelir üzerinde iki yönlü bir etki oluşturmaktadır. Ekonomik verilerde bireyler, topluca *"hanehalkı sektörü"* (household sector) olarak anılmaktadır (Harari, 2018, s. 4; IMF, 2017, s. 57). TÜİK hanehalkını, *"tek başına yaşayan kişiler ile aralarında akrabalık bağı bulunsun ya da bulunmasın aynı konutta yaşayan, barınma, gıda vb. ihtiyaçlarını ortaklaşa karşılayan, hanehalkı hizmet veya yönetimine katılan kişilerden oluşan topluluk"* (TÜİK; 2020b) şeklinde tanımlamaktadır.

Ekonomik eylemler, üretim, tüketim, tasarruf ve yatırım çerçevesinde ele alınmakla birlikte (Eğilmez, 2020a, s. 24) tüketim eyleminin zaman zaman kredi kullanımı ile gerçekleştirildiği gerekçesiyle borçlanmayı da ekonomik bir eylem olarak değerlendirmek mümkündür. Nitekim gelir, tüketim ve tasarrufların toplamı olarak ifade edilmektedir (Eğilmez, 2020a, s. 32) (1). Ancak bireylerin geliri tüketimini karşılayamadığında borçlanma da bir diğer unsur olarak eşitliğe dâhil olmaktadır (2). Bu durumda tüketimin bir kısmı borçlanma ile finanse edilmiş olmaktadır.

$$\text{Gelir} = \text{Tüketim} + \text{Tasarruflar (Yatırım)}; Y = C + S (I) (1)$$

$$\text{Gelir} + \text{Borç} = \text{Tüketim} (2)$$

Hanehalkı borcu; bireyler tarafından alınan ödünç parayı ifade eden bir terimdir (Harari, 2018, s. 3-4). OECD (2022) hanehalkı borcunu, *"hanehalkının alacaklılara gelecekte belirli bir tarihte faiz veya anapara ödemesi gerektiren tüm yükümlülükleri"* olarak tanımlamaktadır. *"Aşırı borçluluk içindeki haneler"* (over-indebted houses) ya da *"hanehalkı sektörü borçları"* (household sector debts) kavramları da hanehalkı borçluluğuna işaret eden kavramlardır. Nitekim hanehalkı borçluluğu bir hanenin tekerleklerini yağlamak için kullanılan bir araç olarak değerlendirilmektedir (Balasubramanian, 2021, s. 1). Genellikle banka ya da finansal kuruluşlardan alınan hanehalkı borçları; ipotekler, mortgage, otomobil, bireysel krediler, kredi kartı borçları, öğrenci kredileri ve insanların arzularına bağlı olan her türden borç almayı içermektedir (Dienst, 2015, s. 68; Harari, 2018, s. 3-4). Hanehalkı borcu temel olarak *"teminatlı"* (secured) ve *"teminatsız"* (unsecured) olmak üzere iki kategoriye altında da incelenebilmektedir. Teminatlı borç, teminat görevi gören bir varlığa karşılık alınmaktadır. En belirgin örneği ipoteklerdir. Teminatsız borç ise bir varlık üzerinde teminat altına alınmamış borçlardır. En belirgin örneği kredi kartı borçları, bireysel krediler ve öğrenci kredileridir (Harari, 2018, s. 4).

Lazzarato'ya göre *"borçlandırılmış insan"* (homo debitor), *"rasyonel insanın"* (homo economicus) özel bir biçimdir. Zira alacaklı-borçlu, sermaye-emek, refah devleti hizmetleri-yararlanıcılar ve ticari işletme-tüketici ilişkileri; emekçileri, yararlanıcıları ve tüketicileri borçlulara dönüştürmektedir. Bu bağlamda çalışma ahlâkı da borcuna sadık olma ahlâkına indirgenmiş olmaktadır (Lazzarato, 2015, s. 29). Orta sınıfın genelde ücretli çalışanlardan oluşması, finansal anlamda bir öngörü sağladığından hanehalkları krediler için önemli bir pazar oluşturmaktadır (Karakaya, 2021, s. 24). Günümüzde çalışmasına rağmen bireysel ya da kolektif düzeyde tüketimini karşılayamayan bireyler için kredi kapısı her zaman aralık bırakılmaktadır. Bu kapıyı açmak zorunda kalanlar, *"çalışan yoksul"* iken *"çalışan borçlu"* konumuna geçebilmektedir. Ancak çalışan borçluların kredi ödemeleri finansal sömürü sisteminin zeminini genişletmektedir. Zira çalışma fiilinin ahlâkla kesişen noktalarından biri çalışmanın bir başkasının esaretine kaynaklık etmemesi gerektiğidir (Bergen, 2012, s. 80). Fromm'a (2019) göre, yoksulluk içindeki insanların kapitalist ekonomilerin işleyebilmesi uğruna aşırı tüketime yöneltilmesi, endüstri toplumlarının

sürdürülebilirliği için insanların patolojik sayılabilecek bir tüketim hirsına zorlanması anlamına gelmektedir (s. 218). Ayrıca Angeles'ın (2015), Uluslararası Ödemeler Bankası'nın (BIS) verilerine dayanarak finansal krizlerden esasen hanehalklarına verilen kredilerin sorumlu olduğu yönündeki tespiti (s. 1-9) oldukça dikkat çekicidir. Borçluluk bir yandan toplumlarda bireysellik, yabancılaşma ve yalnızlaşma gibi olguların yaygınlaşmasına sebep olurken (Karakaya, 2021, s. 38); diğer yandan bireylerin kendilerini devamlı finansal kararlar vermek zorunda hissetmeleri, bireylerin zaman ve enerji tüketmelerine sebep olmuştur. Bu durumun toplumsal maliyetleri bulunmaktadır (Kozanoğlu, 2011, s. 55). Zaman zaman haciz işlemleriyle sonuçlanan hanehalkı borçluluğu, fiziksel ya da zihinsel sağlık sorunlarına ya da depresyona yol açabilmekte; evlenme, boşanma, intihar veya miras reddi gibi konular üzerinde etkili olabilmektedir.

Türkiye'de 2001 krizi sonrasında kamu bütçesi sıkı maliye politikalarıyla toparlanmaya başlarken, borçluluk düzeyi yükselen kesim devlet dışı aktörler olmuştur. 2001 krizi sonrasında tüketim alışkanlıklarının değişmesiyle birlikte hanehalkları artık tasarruf etmektense borç biriktirmeye başlamışlardır. Dolayısıyla ekonomik bağlamda kırılganlıklar yer değiştirmiştir (Karataş, 2018, s. 259-269). Tüketici kredileri bireylerin aile bütçesini genişletmesine aracı olan bir kaynak haline gelmiştir (Buğday, Şener ve Güzel, 2020, s. 1130). TÜİK verilerine göre, "konut alımı ve konut masrafları dışında taksit ödemeleri veya borçları olanların oranı" 2019 yılında yaklaşık %71 olup son on yılın en yüksek oranıdır. 2020 yılında ise bu oran yaklaşık %58 olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, 2020a; TÜİK, 2021). Türkiye'de özellikle düşük gelirli haneler için krediler temel ihtiyaçları finanse etmek için kullanılmaktadır. Diğer bir ifade ile borçluluk düşük gelirli ailelerde zorunlu bir hal almakta ve krediler temel bir gelir kaynağı oluşturmaktadır. Diğer yandan sosyal güvenlik ağlarının desteklediği hanehalkları için kredilere başvurmak bir zorunluluk olmayıp isteğe bağlı bir görünüm sergilemektedir (OECD, 2021). Bu bağlamda özellikle maddi koşullar bakımından dezavantajlılık yaşayan bireyler borç yükünden daha fazla etkilenmektedir.

Çalışan-işsiz, üretici-tüketici ayrımı yapmadan tüm kesimler alacaklı sermaye karşısında borçlu ve sorumlu konuma getirilmektedir (Lazzarato, 2015, s. 7).

Borçlanma, bireylerin mevcut ve gelecekteki yaşam seçim ve imkânlarını eşitsiz, tutsak ve hareket kabiliyeti sınırlı bir kapitalist ilişkiler sistemine kilitlerken, diğer yandan bir sosyal inşa süreci yaşanmaktadır. Bu bağlamda borcun sorumluluğu üzerine yıkılan bireysel borçluların kurumsallaşmış bir yapıda ele alınması doğru olmayacaktır (Walker & Değirmencioglu, 2015, s. 2-3). Dezavantajlılıkları bulunan kadınlar, öğrenciler, artan yaşam beklentisine karşın emeklilik gelirleri azalan yaşlılar, işsizler, yoksullar ve çalışan yoksullar hanehalkı borçluluğu çerçevesinde özel olarak ele alınması gereken gruplardan öne çıkanlardır. Söz konusu kesimlerin borçlanmayla birlikte çoklu dezavantajlılık yaşaması ise yüksek bir ihtimal dâhilindedir. Bu bağlamda sınırsız iktisadi gelişmedense seçici bir iktisadi gelişmenin hedeflenmesinin, insanın ekonominin tutsağı olma tehlikesini azaltabileceği belirtilmektedir (Fromm, 2019, s. 216).

Yükselen hanehalkı borçluluğunun sosyal politikalar ve bireyler üzerindeki olumsuz etkileri bazı aktivist hareketlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Sosyal politikaların "teminatlaştırılmasına" karşı dünya çapında artmakta olan halk seferberlik hareketleri mevcuttur. Başlangıcı yeni olmamakla birlikte, devamlılık gösteren bu hareketler bir borç direnci aktivizmi içermektedir. Borç grevi (bkz. Strike Debt, 2022), borç kolektifi (bkz. Debt Collective, 2022), ABD'nin finansal merkezi Wall Street'in işgali (Occupy Wall Street), Gayri Meşru Borçların Kaldırılması Komitesi (Committee for the Abolition of Illegitimate Debt) (bkz. CADTM, 2022) bu hareketlerden bazılarıdır. Hareketler adil bir kalkınma için (öğrenci kredileri, kötüye kullanım içeren ipotek kredileri ve mikrokrediler gibi) haksız kişisel borçların iptalini ve eğitim/sağlık odaklı kamu harcamalarının artırılmasını talep etmektedir. CADTM, bazı gelişmekte olan ülkelerde, haksız borçları tespit etmek ve borç denetimleri gerçekleştirmek üzere vatandaşları eğitmekte ve çalıştaylar düzenlemektedir (Balasubramanian, 2021, s. 1).

5. Sonuç

Borçluluk yeni bir konu olmamakla birlikte, zaman zaman yeniden yorumlanması, bakış açılarının çeşitlendirilmesi gereken bir konu özelliği taşımaktadır. Devletler yatırım yapmak için ya da politikalarını yürütmek için,

şirketler kazançlarını artırmak ya da üretim kapasitelerini geliştirmek için, bireyler ise çoğunlukla tüketmek için kredi kullanmaktadır. Bununla birlikte, hanehalklarının iktisadi gücü diğer birimlere göre oldukça sınırlıdır. Zaman içinde değişen bilimsel yaklaşımlar ve iktisadi zihniyet, küreselleşmenin yaygınlaştırıcı özelliği ile dünya ekonomilerine sirayet etmiş, finansal sektör faaliyetleri güç kazanmış ve hatırı sayılır bir nüfus kesimini de içerir hale gelmiştir. Finansal sistemin kimi müşterileri aynı zamanda sosyal politikalar kapsamındaki hanehalklarından oluşmaktadır. Hanehalklarının finansal sistemle ilişkileri ve sosyal devletle ilişkileri niteliği bakımından tamamen bir tezat teşkil etmektedir. Bu bağlamda finansal faaliyetlerin sosyal politikaların bir alternatifi olamayacağı aşikârdır. Ancak küresel ve neoliberal süreçlerin baskın yapısı ve işleyişi bu iki alanın kesişiminde pek çok sorunun doğmasına sebep olmaktadır. Bunlardan biri de hanehalkı borçluluğudur.

Finansal kuruluşlar ve bankalar tarafından “finansal içerme” adı altında hanehalklarına çeşitli türden krediler sunulmaktadır. Bu kredilerin ne için alındığı, kim tarafından alındığı ve ne miktarda alındığı; ihtiyaçlar, borçlu profilleri ve müşteri edinme stratejileri hakkında fikir vermektedir. Hanehalklarına yönelik olarak geliştirilen niceliğe yönelik borçlandırma stratejilerinin kapsayıcılığı son derece geniştir. Söz konusu kapsayıcılık sistemin kazancı üzerine inşa edildiğinden yoksul bile olsa her bir müşteri finansal sisteme kazanç sağlamaktadır. Zenginler ve orta gelir düzeyinde de olsa çalışan bireyler kredilerin geri ödenmesinde sisteme sundukları güvence kapsamında, yoksul bireyler ise kısmi rezerv sistemi ve borca dayalı para sisteminin her yeni müşteri ile kazandıran yapısı nedeniyle finansal sektör için bir değer ortaya koymuşlardır. Yoksulların yanı sıra çeşitli nedenlerle borçlanmaya mesafeli duran bireylerin ya da belirli nüfus kesimlerinin de sisteme dâhil edilmesi için durum, kişi ve olgu odaklı niteliğe yönelik farklı borçlandırma stratejileri de geliştirilmiştir. Örneğin, sosyal sorumluluk sahibi bireyler için sunulan etik bankacılık hizmetleri, kadınların krediye erişimi için geliştirilen toplumsal cinsiyet eşitliği söylemleri, emekli adayları için daha fazla refah vaat eden bireysel emeklilik sistemleri, öğrenciler için eğitimi merkeze alan krediler müşteri edinme stratejileri kapsamında değerlendirilebilir. Benzer stratejiler sigortacılık alanında bireylerin geleceğe yönelik kaygılarının yönetiminde, tüketim toplumlarının körüklenmesinde ya da dini gerekçelerle kredi mekanizmasına mesafeli duran

bireylere yeni formüller bulma biçiminde de gerçekleştirilebilmektedir. Bu bağlamda sosyal politikaların varlık sebeplerinden olan bazı dezavantajlı kesimler de tüketici kredilerinin yeni pazar hedefleri arasında yer alabilmektedir.

Bu durum daha fazla sayıda insanın borçluluğu anlamına geldiğinden sosyal politikaların işlevleri de tartışmaya açılmıştır. Bu bağlamda finansallaşmanın hanehalkı borçluluğu vasıtasıyla emek ve emek geliri üzerindeki denetiminin artması, sosyal politikaların gücünü zayıflatmakta ve geleceğin politik inşasına müdahale anlamına gelmektedir. Reel ücretlerdeki sınırlı artış kamusal hizmetlerin yetersizliği ile birleştiğinde, bireylerin borçlanma yoluna başvurmak zorunda kalmaları; vatandaşlığın sosyal boyutunu zayıflatmaktadır. Mikrokredi ve ŞNT uygulamaları sosyal politikayı piyasaya dâhil etmeleri ve finansal içermeye aracı olmaları sebebiyle eleştirilmektedir. Devletlerin finans piyasalarının liberal işleyişine eşlik etmeye başlamaları, refah devletlerinin ironik bir biçimde borç refahı devletleri olarak anılmasına sebep olmuştur. Ayrıca kitle üretiminin yerini kitle tüketimi ve kitle finansmanı almış görünmektedir. Kavramların kullanımındaki anlam değişikliği, borçluluğun finansal bağlamda mantığa büründürülmesine hizmet etmektedir. Oysa sosyal, ekonomik ve politik gerçeklik alacaklı-borçlu ilişkisi üzerinden gelecek zaman üzerinde kurulan bir tahakküm ilişkisine işaret etmekte, eşitsizlikleri derinleştirmekte, sosyal politikaların fonksiyonlarını etkilemekte ve nüfusun büyük bir kesimi üzerinde olumsuz etkiler oluşturmaktadır.

Her ne kadar finansal sisteminin sağlıklı besin yelpazesinden biri hanehalkı borçluluğu ise de; esasen bu durumun sosyopolitik bağlamda bir yaşam tarzı ve gelecek inşası kapsamında borç köleliği olduğunu ifade etmek mümkündür. Dolayısıyla finans sistemi hanehalkı borçluluğu üzerinden beslenmeye devam ettiği müddetçe borçlu hanehalkları ile veresiye defterini kapatmayacaktır. Sosyal politikaların finansallaşma vasıtasıyla devralınan işlevleri de gündem oluşturmaya devam edecektir.

Sermaye gücünü elinde bulundurarak hem bugün ve gelecek zaman üzerinde hem de emek faktörü üzerinde denetim sağlayan finansal sistemin borçlandırma stratejilerine karşı bazı aktivist hareketler ortaya çıkmıştır. Ancak sosyal politika

aktörlerinin aktif çabalarına da ihtiyaç duyulmaktadır. Borçların yeniden yapılandırılarak borcu borç ile kapatmanın önüne geçilmesi sosyal refah devletlerinin öncelikli amaçlarından biri olmalıdır. Ayrıca yıkıcı kredilere karşı bir koruma alanı sunabilecek nitelikte finansal okuryazarlık eğitimlerinin geliştirilmesi, bu eğitimlerin sosyal medya ve teknolojiye dayanarak özelleştirilerek dezavantajlı kesimler arasında yaygınlaştırılması faydalı olacaktır. Finansal kuruluşların ve bankaların hedefinde olan kitlelerin yaş, tecrübe, cinsiyet ve dezavantajlılık durumlarına göre sosyal ve ekonomik anlamda ek koruma mekanizmalarının devreye sokulması gerekmektedir. Özetle, hekimlikteki “önce zarar verme” (*primum non nocere*) ilkesinin ekonomi politikaları ve sosyal politikalar kapsamında da uygulanması gerekmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Alvaredo, F., Chancel, L., Piketty, T., Saez, E., & Zucman, G. (2018). *Dünya eşitsizlik raporu*. Erişim adresi: <https://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-summary-turkish.pdf>
- Angeles, L. (2015). Credit expansion and the economy. *Applied Economics Letters*, 22(13), 1-19.
- Atalay-Soygök, P. (2019). *Borçlanmanın bireyin gündelik hayatına etkisi*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Bilgi Üniversitesi Lisansüstü Programlar Enstitüsü, İstanbul.
- Atamtürk, B., Demiröz, D. M. & Kaymakçı, Ö. B. (2021). *İktisattan çıkış*. İstanbul: Der Yayınları.
- Aytürk, Y. (2011). Finansallaşma ve reel ekonomi. H. Kozanoğlu (Ed.), *Uç(ur)amayan balon: Finans kitabı* içinde (s. 60-90). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bähre, E. (2020). Financialization, solidarity, and conflict. *Economic Anthropology*, 7, 159-161.
- Balasubramanian, P. (2021). Debt in everyday life: A critique on the increasing role of finance in social policy. *German Development Institute*, 1-1. Retrieved from https://www.die-gdi.de/uploads/media/German_Development_Institute_Balasubramanian_2021-12-15.pdf
- Bergen, L. (2012). *Ahlak ayaklanması*. İstanbul: Ayışığı Yayınları.
- Bilen, M. (2018). İslami iktisat ve insan. M. K. Arıcan, M. E. Kala, Y. E. Aydınbaş (Ed.), *İnsan, ahlak ve iktisat: "Prof. Dr. Sabahattin Zaim Hocanın Aziz Hatırasına" kitabı* içinde (s. 187-193). Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları.

- Buğday, E. B., Şener, A. & Güzel, Y. (2020). Tüketicilerin bireysel kredi kullanım davranışlarının analizi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(2), 1130-1148.
- Buğra, A., Keyder, Ç. & Erdem, I. (2012). *Sosyal yardım uygulamaları ve topluma yararlı faaliyet karşılığında asgari gelir desteği uygulaması*. Ankara: UNDP Erişim adresi: <http://www.undp.org.tr/publicationsDocuments/socialassistancereports.pdf>
- CADTM (2022). Retrieved from <https://www.cadtm.org/About-CADTM>
- Churchill, S. A., & Marisetty, V. B. (2019). Financial inclusion and poverty: A tale of forty-five thousand households. *Applied Economics*, 52(16), 1777-1788.
- Crouch, C. (2014). The governance of labour market insecurity during the crisis. *Stato e mercato*, 34(1), 69-86.
- Çelik, S. (2021). *İdeolojileri tanımak seküler dinler: İdeolojiler*. İstanbul: Etiket Yayınları.
- Çetin, B. I. (2013). *İktisadi sistemler bağlamında gelir dağılımı - kredi ekonomisi ilişkisi ve Türkiye*. Ankara: ÇASGEM Yayınları.
- Çetin, B. I. (2017). *Sosyal politika ve vatandaşlık: Türkiye için asgari gelir desteği*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Debt Collective (2022). Retrieved from <https://debtcollective.org/>
- Demirel, Y. (2020). *Kredili hayatlar: Toplumsal dayanışma ve borçlanma kültürü üzerine sosyolojik bir araştırma*. (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Dienst, R. (2015). *Borç bağları* (S. Karadoğan, Çev.). İstanbul: Açılım Kitap.
- Dilik, S. (1976) *Servetin geniş kitlelere yayılması*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- DPT (1963). Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967).
- Durmuş, M. (2010). Aşırı birikim-finansallaşma ilişkisinin 2008 krizi bağlamında analizi. *Ekonomik Yaklaşım*, 21(77), 1-48.
- Dymski, G. A (2009). Racial exclusion and the political economy of the subprime crisis. *Historical Materialism*, 17, 149-179.
- Eğilmez, M. (2020a). *Örneklerle kolay ekonomi* (25.bs). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eğilmez, M. (2020b). *Tarihsel süreç içinde dünya ekonomisi* (11.bs). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- El-Attâs, S. M. N. (2016). *İslâm sekülerizm ve geleceğin felsefesi* (4.bs). (M. E. Kılıç, Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Epstein, G. A. (2005). Introduction: Financialization and the world economy. G. A. Epstein (Ed.), *Financialization and the world economy*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- EUROFOUND (2017). European Quality of Life Survey 2016: Quality of life, quality of public services, and quality of society *Publications Office of the European Union*, Luxembourg. Retrieved from https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef1733en.pdf
- Ferretti, F., & Vandone, D. (2019). *Personal debt in Europe: The EU financial market and consumer insolvency*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Fine, B. (2012). Financialization and social policy. In P. Utting, S. Razavi & R. V. Buchholz (Eds.), *The global crisis and transformative social change* (pp. 103-122) London: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9781137002501_6
- Fromm, E. (2019). *Sahip olmak ya da olmak: İki varoluş biçimi üzerine bir inceleme* (8.bs). (A. Arıtan, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Gündoğdu, A. (2018). Etik bankacılık ve Türkiye'de uygulanabilirliği. *İş Ahlakı Dergisi*, 11(2), 255-273.
- Güngen, A. R. (2021). *Borçlandırma siyaseti: Türkiye'de finansal içerilme*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Güven, S. (2001). *Sosyal politikanın temelleri* (3.bs). Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Harari, D. (2018). Household debt: statistics and impact on economy. House of Commons Library, *Briefing Paper No: 7584*, 1-26.
- Henry, J. (2011). *Bilim devrimi ve modern bilimin kökenleri* (3.bs) (S. Değirmenci, Çev.). İstanbul: Küre Yayınları.
- IMF (2017). Household debt and financial stability. *Global financial stability report October 2017: Is growth at risk?* Retrieved from <https://www.imf.org/en/Publications/GFSR/Issues/2017/09/27/global-financial-stability-report-october-2017>
- Kaplan, M. (2014). *Rasyonel insanın problemleri ekonomik dünyası*. Konya: Aybil Yayıncılık.
- Karaçimen, E. (2015). *Türkiye'de finansallaşma: Borç kıskacında emek*. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- Karakaya, M. F. (2021). *Bir toplumsal ilişki biçimi olarak borçla satın alma: Tarihsel ve mikro-sosyolojik bir inceleme*. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Karataş, T. (2018). Bir finansallaşma göstergesi olarak Türkiye ekonomisinde borçların dönüşümü: 2002-2017. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 40(2), 255-273. doi:10.14780/muiibd.511031
- Kozanoğlu, H. (2011). Finansallaşma ve Türkiye. H. Kozanoğlu (Ed). *Uç(ur)amayan balon: Finans kitabı içinde* (s. 11-59). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Köse, A. H. & Öncü, A. (2006). *Tahsildarlar ve borçlular: Karşı iktisat gözüyle dünya kapitalizmi ve Türkiye*. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Kuş, B. (2015). Sociology of debt: States, credit markets, and indebted citizens. *Sociology Compass*, 9(3), 212-223.
- Kuş, B. (2016). Financial citizenship and the hidden crisis of the working class in the "New Türkiye". *Middle East Report*, 278, 40-48. Retrieved from https://works.bepress.com/basak_kus/19/
- Lapavistas, C. (2011). Theorizing financialization. *Work, Employment and Society*, 25(4), 611-626. doi:10.1177/0950017011419708
- Lavinas, L. (2017). *The takeover of social policy by financialization: The Brazilian paradox*. New York: Palgrave Macmillan.
- Lavinas, L. (2018). The collateralization of social policy under financialized capitalism. *Development and Change* 0(0), 1-16. doi:10.1111/dech.12370

- Lavinas, L., Bressan, L., Rubin, P., & Cordilha, A. C. (2022). The financialization of social policy: An overview. *IE-UFRJ Discussion Paper* 001/2022, 1-28. Retrieved from <https://www.ie.ufrj.br/publicacoes-j/textos-para-discussao.html>
- Lazzarato, M. (2015). *Borçlandırılmış insanın imali* (2.bs). (M. Erşen, Çev.). İstanbul: Açılım Kitap.
- LeBaron, G. (2014). Reconceptualizing debt bondage: Debt as a class-based form of labor discipline. *Critical Sociology*, 40(5), 763-780.
- Leicht, K. T., & Fitzgerald, S. T. (2014). The real reason 60 is the new 30: Consumer debt and income insecurity in late middle age. *The Sociological Quarterly*, 55, 236-260.
- OECD (2021). OECD economic surveys: Türkiye 2021. Retrieved from <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/73effaa5-en/index.html?itemId=/content/component/73effaa5-en>
- OECD (2022). Household debt (indicator). Retrieved from <https://data.oecd.org/hha/household-debt.htm> doi:10.1787/f03b6469-en
- Orhangazi, Ö. (2008). Keynesgil finansal düzenlemelerden finansallaşmaya: İktisat literatürü ve ABD ekonomisinin finansallaşmasına tarihsel bir bakış. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 35, 133-159.
- Özel, M. (2018). Modern iktisat, din ve ahlâk. M. K. Arıcan, M. E. Kala, Y. E. Aydınbaş (Ed.), *İnsan, ahlâk ve iktisat: "Prof. Dr. Sabahattin Zaim Hocanın Aziz Hatırasına" kitabı* içinde (s. 163-172). Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları.
- Ross, A. (2013). *Krediokrasi ve borç reddi davası*. (E. Ataseven, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Saad-Filho, A. (2016). Social policy beyond neoliberalism: From conditional cash transfers to pro-poor growth. *Journal of Poverty Alleviation and International Development*, 7(1), 67-93.
- Sapançalı, F. (2009). *Toplumsal açıdan yaşam kalitesi*. İzmir: Altın Nokta Basım Yayın Dağıtım.
- Sen, A. (2003). *Etik ve ekonomi* (A. Süha, Çev.). İstanbul: Doğan Kitap.
- Soederberg, S. (2014). *Debtfare states and the poverty industry: Money, discipline and the surplus population*, New York: Routledge.
- Strike Debt (2022). Retrieved from <https://strikedebt.org/>
- Şener, A., Yücel, S. & Gündüzalp, A. A. (2020). Covid-19 sürecinde tüketicilerin finansal durum ve davranışlarına ilişkin bir değerlendirme. *Pearson Journal of Social Sciences & Humanities*, 5(7), 62-81.
- Tabakoğlu, A. (2018). İktisat ve ahlâk. M. K. Arıcan, M. E. Kala, Y. E. Aydınbaş (Ed.), *İnsan, ahlâk ve iktisat: "Prof. Dr. Sabahattin Zaim Hocanın Aziz Hatırasına" kitabı* içinde (s. 30-123). Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları.
- Tufail, Z. N. (2019). *Who is in debt? The role of social class, the welfare state, and a culture of finance*. (Doctoral dissertation). University of California, Irvine, CA.
- TÜİK (2020a). *Gelir ve yaşam koşulları araştırması*, 2019. Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2019-33820>
- TÜİK (2020b). *Hanehalkı tüketim harcaması (bölgesel)*, 2019. Erişim adresi: [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Tuketim-Harcamasi-\(Bolgesel\)-2019-33594](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Tuketim-Harcamasi-(Bolgesel)-2019-33594)
- TÜİK (2021). *Gelir ve yaşam koşulları araştırması*, 2020. Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2020-37404>

- Walker, C., & Değirmenciöğlu, S. M. (2015). *Introduction*. In S. M. Değirmenciöğlu & C. Walker (Eds.), *Social and psychological dimensions of personal debt and the debt industry* (pp. 1-15) London: Palgrave MacMillan.
- Yenice, A. C. & Genç, A. T. (2019). Hanehalkı borçlanma davranışlarında karz-ı hasen'in yeri. S. Kaya, M. Özdemir, A. T. Genç (Ed.), *Karz-ı Hasen'in Kurumsallaşması kitabı* içinde (s. 101-128), İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Yılmaz, M. & Genel, Z. (2021). Neoliberalizm ve çalışma hayatının biyopolitik inşası. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 23(41), 252-265.
- Yılmaz, S. (2009). *John Kenneth Galbraith: İktisadi düşüncenin değişimine bir katkı*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Yumuşak, İ. G. (2018). Para – kur sistemi ve ahlâk: "Kötü para iyi parayı kovar". M. K. Arıcan, M. E. Kala, Y. E. Aydınbaş (Ed.), *İnsan, ahlâk ve iktisat: "Prof. Dr. Sabahattin Zaim Hocanın Aziz Hatrasına" kitabı* içinde (s. 360-376). Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları.